

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

**Škola narodnog zdravlja u borbi protiv alkoholizma u
međuratnoj Hrvatskoj**

(Diplomski rad)

Tomislav Kostović

Mentor: dr. sc. Ivica Šute

Zagreb, rujan 2018.

Sažetak

S krajem Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj se počinje sve više širiti svijest o alkoholu kao sredstvu koji uzrokuje bolest nazvanu alkoholizam. Svijet se s novom bolešću, koja se postupno počela smatrati dijelom socijalnih bolesti, kao tuberkuloza, malarija i druge, upoznao u drugoj polovici 19. stoljeća. U borbi protiv alkoholizma isprobane su razne metode koje nisu dale rezultata što je navelo apstinente da se okrenu novoj zdravstvenoj politici, socijalnoj medicini. Pobornici socijalne medicine uzroke bolesti pronalazili su u egzistencijalnim uvjetima te u neznanju stanovništva. U Hrvatskoj je glavni zagovaratelj te osnivaatelj katedre za socijalnu medicinu bio dr. Andrija Štampar. Njegova reforma javnog zdravstva u Kraljevini Jugoslaviji temeljila se na prosvjećivanju naroda. U svrhu obrazovanja ljudi započeo je projekt izgradnje Škole narodnog zdravlja koja će svojim aktivnostima na terenu ostvarivati njegove zamisli. Sa svrhom educiranja puka Škola je započela s propagandnim aktivnostima pomoću kojih je nastojala usaditi nove higijenske navike čime bi se smanjila stopa smrtnosti u Kraljevini.

Ključne riječi: alkoholizam, socijalna medicina, Andrija Štampar, Škola narodnog zdravlja, propaganda

Abstract

After the end of the First World War awareness about alcohol as a cause of a disease called alcoholism started to spread across Croatia. The World was introduced with a new disease, which in the second half of the 19th century gradually began to be recognized as a member of a group of social diseases such as tuberculosis, malaria and others. Various methods have been used to fight alcoholism, but all of them have failed which prompted abstainers to turn to the new health policy, social medicine. Supporters of social medicine have found existential conditions and ignorance of general population to be main causes of the disease. In Croatia, the lead promoter of social medicine and founder of department at University was dr. Andrija Štampar. The key proposition of his reform of public health in Kingdom of Yugoslavia was better education quality of general population. In order to achieve that goal he started a project of establishing the School of Public Health which had a task of accomplishing his ideas in practice. The School launched propaganda campaigns with the objective to introduce new hygiene habits and to reduce mortality rate in the Kingdom.

Key words: Alcoholism, Social medicine, Andrija Štampar, School of Public Health, Propaganda

1.	Uvod.....	3
2.	Istraženost teme.....	7
3.	Socijalno i gospodarsko stanje u međuratnoj Hrvatskoj	9
4.	Domaća kapljica	20
5.	Svijet u čaši	35
a)	Engleska	35
b)	Francuska	37
c)	Poljska	38
d)	Sjedinjene Američke Države.....	39
6.	„Lakše je bolest spriječiti nego izliječiti“	41
7.	Propaganda Škole narodnog zdravlja u suzbijanju alkoholizma	54
a)	Predavanja	56
b)	Izložbe	58
c)	Plakati	59
d)	Narodne čitanke, knjižice i književnost	61
e)	Časopisi	65
f)	Film	67
g)	Poteškoće prilikom provedbe promidžbenih aktivnosti	72
h)	Propagandni materijal apstinentskih udruga i saveza	74
8.	Rezultati promidžbe. Pro-alkoholna reklama. Eugenika.	76
9.	Zaključak	83
10.	Prilozi.....	85
11.	Bibliografija	87
a)	Izvori.....	87
I.	Arhivska građa	87
II.	Knjige	87
III.	Novine i časopisi	87
IV.	Objavljeni izvori.....	88
b)	Literatura	89
I.	Članci	89
II.	Knjige	91
III.	Periodika.....	92
IV.	Pjesme	92

"... A zašto piješ?..."

... Kako bih zaboravio da se sramim...

... A čega se sramiš?..."

... Sramim se jer pijem!..."

Mali princ

1. Uvod

Prolazeći planete Mali princ je nabasao na planetu s usamljenim čovjekom duboka i zamišljena pogleda, gotovo fiksiranog na jednu točku. Čovjek je istovremeno gledao u svoju najveću sreću, ali i svoje najveće prokletstvo, bocu. Radoznalog princa, ne znajući što stranac radi, zanimalo je od kuda tuga i zamišljenost na njegovom licu.¹ Time započinje kratak razgovor čiji je dio citiran na prijašnjoj stranici. Konverzacija između likova objašnjava samu srž opijanja, tj. zašto konzumiranje alkohola postaje navika koje se teško otarasiti. Alkoholizam je, zapravo ciklični proces bježanja od suočavanja s vlastitim problemima, demonima vlastite egzistencije. Osjećaj sramote koji spopada pijanca u bajci simbolizira sve probleme koje osoba želi opijajući se, barem na trenutak, zaboraviti. Ovako skovana definicija alkoholizma više priliči ranojutarnjoj "kavanskoj filozofiji" pod utjecajem pića. Pravilnu, stručniju i znanstveno utemeljenu definiciju alkoholizma daje medicina. Radoslav Lopašić donosi opće prihvaćenu definiciju u Hrvatskoj s početka 20. stoljeća. Zapisao je: "*Pod alkoholizmom razumijevamo prolazni ili trajni običaj trošenja alkoholnih pića, te uslijed toga nastale bolesne promjene bilo tjelesne ili duševne.*"². Prema definiciji alkoholičarem se smatrao gotovo svatko tko je konzumirao alkohol, bilo umjereno ili konstantno, budući da svaka ispijena čaša ostavlja, u prvu ruku, nevidljive posljedice na fizičko, ali i mentalno zdravlje.

Alkohol je oduvijek bio dio kulture čovječanstva te nas kao vjerni suputnik prati u životu. Bio je omiljen među svim društvenim slojevima, od najbogatijih pa do najsiromašnijih. Ipak, kao i u većini slučajeva, i u slučaju alkohola razlike između društvenih slojeva bile su vidljive. U pravilu pripadnici viših staleža ispijali su kvalitetnija pića, dok su se niži staleži "gostili" alkoholom lošije kvalitete. Industrijalizacija u tom pogledu nije donijela nikakve novosti. Ipak, novost industrijalizacije je urbanizacija čime mnogi seljaci po dolasku u gradove, osim što žive u teškim socijalnim uvjetima, gube mogućnost domaće proizvodnje alkohola. Stoga, jedina opcija ostaje im kupovina jeftinih te nekvalitetnih alkoholnih pića proizvedenih uz pomoć modernizacije proizvodnje. S druge strane, viši slojevi uživaju u kvalitetnom alkoholu te za razliku od šireg sloja stanovništva žive u mnogo boljim socijalnim uvjetima te sebi mogu priuštiti bolju liječničku skrb. Stoga, ovaj rad će se u najvećoj mjeri posvetiti propagandnim aktivnostima u suzbijanju alkoholizma među radništvom i seljaštvom.

¹ Saint-Exupery. A., *Mali princ*, Knjigotisak d.o.o., Split, 2000., str. 41.-42.

² Lopašić, Z., R., *Alkoholizam kao etnološki faktor kod neuroloških i psihijatrijskih oboljenja*, Liječnički vjesnik, odg. ur. V. Jelovšek, god. 54, br. 8, znanstveni dio, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1932., str. 397.

U Hrvatskoj pitanje alkoholizma zadobilo je najviše pažnje struke, politike i medija u međuraću. Razdoblje koje je započelo s krajem Prvog svjetskog rata, a završilo s pojavom novog krvoločnog svjetskog rat. U tom razdoblju na području Balkana stvorena je, spajanjem Kraljevine Srbije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba, Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Država koja je trebala biti "... *ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića*."³ postala je zapravo centralistička diktatura vođena iz Beograda. Takav rasplet donio je razdoblje političke nestabilnosti i nesigurnosti u kojima gospodarstvo novostvorene države nije moglo prosperirati i stvoriti normalne uvjete života za stanovništvo.

Za potpuno razumijevanje zašto dolazi do potrebe za borbom protiv alkoholizma, tj. zašto je potrošnja alkoholnih pića porasla nakon završetka Prvog svjetskog rata važno je obratiti pozornost na životne uvjete radništva i seljaštva. Pitanja poput: Kako i gdje su živjeli? Gdje su radili? Što su jeli? te mnoga druga pitanja te odgovori na njih sastavni su dio prvog poglavlja rada. Također, prvo poglavlje bavi se i pitanjem razvijenosti zdravstvenog sustava i zdravstvenih institucija u Jugoslavenskoj državi. Zajednički, odgovori na navedena pitanja polažu temelj za daljnje istraživanje teme.

Socijalni i ekonomski uvjeti života nisu jedini uzroci povećane potrošnje alkoholnih pića u Hrvatskoj po završetku Prvog svjetskog rata. Veliki obol tome dala je industrija alkoholnih pića, zatim širenje gostionica te, naposljetku permisivnost društva. O tome progovara prvi dio drugog poglavlja, koji je svojevrsni nastavak razlaganja uzroka koji su doveli do povećanja potrošnje alkohola u Hrvatskoj. Drugi dio poglavlja bavi se prikazom posljedica povećane konzumacije pića te pokušaja da se problem zakonski riješi. Sličnom temom bavi se i sljedeće poglavlje. Razlika se jedino očituje u geografskom području. Naime, treće poglavlje za zadatak ima ukratko, na primjeru četiriju država, prikazati da li je u ostatku svijeta došlo do povećanja potrošnje alkoholnih pića te, ako jest, na koji način su taj problem rješavale.

Povećana potrošnja alkohola pogodovala je razvitku raznih socijalnih bolesti, povećanju kriminala u obliku javnih tučnjava i obiteljskog nasilja te je ometala proizvodne procese. Protivnici ispijanja alkohola, trezvenjaci, povelu su boj tražeći apsolutnu zabranu proizvodnje i točenja alkoholnih pića. S tom svrhom isprobali su nekoliko različitih metoda od kojih niti jedna nije urodila značajnijim rezultatima. U potrazi za uspješnom metodom okrenuli su se novoj vrsti medicine, socijalnoj medicini. Nova medicinska nauka tema je četvrtog poglavlja. Poglavlje progovara o teorijskim postavkama socijalne medicine te objašnjava razlike između novog i tradicionalnog pristupa u liječenju bolesnika. Prilikom razmatranja socijalne medicine

³ Banac, I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Durieux, Zagreb, 1995., str. 98.

u Hrvatskoj ne može se ne spomenuti najznamenitijeg predstavnika, dr. Andriju Štampara te njegovu reformu javno zdravstvenog sustava.

Reforma dr. Štampara podrazumijevala je prosvjećivanje širokih narodnih masa o osobnoj higijeni, spolnim bolestima, alkoholu i mnogim drugim zdravstvenim temama. Edukacija i propaganda provodila se pomoću ustanove koju je dr. Štampar uz pomoć Rockefellerove zaklade ustanovio, Škole narodnog zdravlja (dalje: Škola). Uspostavljena institucija postala je veliki proizvođač promidžbenog materijala potrebnog za obrazovanje širokih slojeva stanovništva. Upravo analiza promidžbenog materijala Škole srž je petog poglavlja, ali i cijelog rada te će se tome posvetiti najviše pozornosti.

U posljednjem poglavlju rada razmatrat će se rezultati anti-alkoholnih promidžbenih aktivnosti te koji su čimbenici utjecali na navedene rezultate. U tu svrhu usporedit će se istraživanje dr. Fedora Mikića iz 1939. u Savskoj Banovini te, budući da podaci za razdoblje prije Prvog svjetskog rata nisu pronađeni, na suvremenom istraživanju o konzumaciji alkohola mladih i odraslih u Hrvatskoj.

Već letimičan pogleda na kratak pregled poglavlja ostavlja dojam interdisciplinarnosti rada. Stoga, može se kazati kako ovaj rada pripada domenama socijalne i medicinske historije te povijesti svakodnevice. Dakako, u radu ima i elemenata drugih disciplina, kao što su psihologija, filozofija i etnologija, ali ipak u radu najviše dominiraju navedene povijesne poddiscipline. Socijalna historija proučava i istražuje društvene promjene u različitim povijesnim razdobljima. Zanima se za probleme staleža, kao radništvo i seljaštvo, zatim proučava proces industrijalizacije te njene posljedice kao što je transfer radne snage iz sela u gradove.⁴ Pionir socijalne historije zasigurno je Max Weber, otac moderne sociologije. Iako postoje dvojbe da li se on može smatrati povjesničarem ili ne, Weber smatra da se povijest mora promatrati iz više različitih kutova.⁵ Socijalnu historiju promovirala je i grupa povjesničara oko časopisa *Annales*. Časopis najviše promiče socijalnu i ekonomsku historiju čime se žele izdići iznad tradicionalnog poimanja historije te ostvariti interdisciplinarnost.⁶ Historija medicine je disciplina koja se bavi proučavanjem razvoja medicinske znanosti kroz prošlost. Jedan od predstavnika historije medicine je Mirko Dražen Grmek (1924.-2000.). Povjesničar biomedicinskih znanosti doktorirao je povijest medicine u Zagrebu 1958. te je, između ostalih funkcija, bio i urednik *Liječničkog vjesnika*.⁷ Mikrohistorija ili povijest

⁴ Gross, M., *Suvremena Historiografija: Korijeni, pstignuća, traganja*, ur. I. Godlstein, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001., str. 276.-277.

⁵ Ibid, str. 198.

⁶ Ibid, str. 211.-212.

⁷ Hrvatski bibliografski leksikon, Mirko Dražen Grmek, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=27>

svakodnevice proučava život "malog čovjeka".⁸ Povjesničari okupljeni oko časopisa *Quaderni storici* razvili su mikrohistorijski pristup koji se odmiče od važnih procesa, velikih povijesnih ličnosti, velikih bitaka itd.⁹ Školski primjer mikrohistorije djelo je *Povratak Martina Guerra*, povjesničarke Natalie Zimon Davis.¹⁰

Kroz rad pokušat će se obraniti ili opovrgnuti teza da je alkoholizam bolest pojedinca, obitelji i društva. Započevši s pijenjem koje se često pretvara u opijanje, pojedinac iskazuje moralnu slabost, tj. nemogućnost odupiranja alkoholu. U početnim stadijima razvitka ovisnosti osoba šteti ponajviše svom fizičkom, pa onda i mentalnom zdravlju. S daljnjim razvojem ovisnosti individua postaje uteg obitelji i društvu. Utjecaj na obitelj reflektira se na više načina. Najteža posljedica je fizičko i psihičko zlostavljanje članova obitelji, ponajviše supružnika i djece. Druga posljedica je ekonomske prirode te podrazumijeva trošenje obiteljskih resursa u svrhu ispunjavanja vlastite želje za alkoholom. S druge strane, obitelj također snosi dio odgovornosti za takvo ponašanje. Naime, izostankom reakcije na prvo, drugo ili treće opijanje ili na svakodnevnu konzumaciju alkohola obitelj prešutno podupire osobu u opijanju ili pijenju. Alkoholikari, osim na vlastitu obitelj, utječu i na život zajednice. Utjecaj na društvo vidljiv je u ekonomskom te moralnom životu zajednice. Alkohol osobama onemogućuje koordinaciju potrebnu za obavljanje posla čime oni automatski postaju smetnja u proizvodnom procesu. A, nakon radnog vremena postaju izgreznici koji započinju svađe u gostionicama koje se pretvaraju u masovne tučnjave s potencijalnim ljudskim žrtvama.

Teza rada će se razmatrati te obraniti ili opovrgnuti metodom analize promidžbenih materijala Škole narodnog zdravlja i relevantne literature. Prilikom analize koristit će se materijali kao što su časopisi, slike, fotografije, plakati, publikacije, čitanke, knjige, filmovi te drugi izvori pronađeni u Hrvatskom državnom arhivu (dalje: HDA), Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (dalje: NSK) te Gradskoj knjižnici grada Zagreba. Pomoću navedenog materijala pokušat će se dati pregled kako se provodila borba protiv jedne od najtežih socijalnih bolesti društva. Detaljniji osvrt i analiza promidžbenog materijala nije moguća bez obrazlaganja što je propaganda, zatim koje vrste propagande postoje te koje tehnike propaganda primjenjuje u prenošenju poruka. Propaganda se može definirati kao skup komunikacijskih tehnika, poput slika, slogana i simbola, uz pomoć kojih se utječe na podsvjesno ponašanje mase. Cilj propagande je uvjeriti pojedinca da su stavovi i uvjerenja iz

⁸ Gross, M., *Suvremena Historiografija*, str. 246

⁹ Crnjac, M., *Mikrohistorija i Natalie Zemon Davis*, Povijesni prilozi, gl. ur. I. Benyovsky Latin, god. 42, br. 42, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., str. 333.-334.

¹⁰ Ibid, str. 342

propagandne poruke zapravo njegovi vlastiti te da djeluje u skladu s njima.¹¹ Kao specifična komunikacijska tehnika koja želi utjecati na ponašanje pojedinaca propaganda se dijeli u dvije vrste, aktivnu i pasivnu. Aktivna propaganda se karakterizira kao poruka kojom se želi ostvariti kratkoročni cilj bilo koje vrste, kao što su ekonomski, politički itd. S druge strane, pasivna propaganda je dugoročni proces te se većinom provodi na institucionalnoj razini, primjerice kroz obrazovni sustav, te time pokušava djelovati na korijen društvenog ponašanja.¹² Obje vrste koriste sedam osnovnih tehnika ili alata za pokretanje masa u željenom smjeru: "Igre riječima: davanje imena", "Miješanje karata", "Putujući orkestar", "Transfer", "Svjedočanstvo", "Ravnodušnost" i "Blistave generalizacije".¹³ Navedene tehnike uvelike su se koristile prilikom propagandnih aktivnosti Škole narodnog zdravlja što će analiza materijala dokazati.

2. Istraženost teme

Tema rada je itekako poznata i često spominjana u mnogim znanstvenim djelima, člancima, enciklopedijama i zbirkama radova, ali niti jedan od tih djela, barem nisam pronašao niti jedno, ne bavi se specijalizirano problemom alkoholizma u međuratnoj Hrvatskoj, već alkoholizam spominje u kontekstu teme koja je u središtu interesa. Tako je dosad objavljena literatura u Hrvatskoj historiografiji svoj fokus zadržala na prikazivanju organizacijske strukture te na općenitom predstavljanju edukativnih i promidžbenih aktivnosti Škole. Stoga, ovaj rad može se okarakterizirati kao nadogradnja na istraživanje o općenitim promidžbenim aktivnostima Škole u međuratnom razdoblju, ali također kao početna kockica u slaganju mozaika o promidžbenim aktivnostima trezvenjačkih udruga u Hrvatskoj. Temelj rada čine propagandni materijali pronađeni u NSK i u kinoteci HDA. Posebno važnim pokazali su se izvori pronađeni u NSK, kao što su časopisi, anti-alkoholne čitanke i knjižice te dnevne novine, u kojima se nalazilo pregršt informacija pomoću koje su pružile uvid u socijalno i zdravstveno stanje u državi, razmišljanja liječnika oko reforme dr. Štampara, stavove protivnika reforme te još mnogo korisnih saznanja. Arhivskih izvora za navedenu temu ima nešto manje, no fond Inspektorata Ministarstva narodnog zdravlja pokazao se itekako korisnim za rekonstrukciju događaja vezanih uz donošenje naredbu o ograničenju točenja alkohola 1919. godine. Ostatak informacija crpio sam iz raznovrsne literature od kojih bi izdvojio nekoliko naslova i autora.

¹¹ Tadić, D., *Propaganda*, Spektrum, Beograd, 2005., str. 20.-21.

¹² Ibid, str. 30.-31.

¹³ Ibid, str. 142.

Svojim radom autor Željko Dugac stvorio je temelje za buduća istraživanja o pojedinim zdravstvenim temama koje su bile u središtu propagandnih djelatnosti Škole. Njegova djela, kao što su *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*¹⁴ ili *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*¹⁵, osnovna su djela bez kojih se ne može ozbiljno istraživati propagandna djelatnost Škole. Prvi od dvaju naslova progovara o dr. Štamparu, postanku te organizacijskoj strukturi Škole i suradnji s Rockefellerovom fondacijom. Među mnogim informacijama koje knjiga sadrži najkorisnijim su se pokazale informacije vezane uz sukobe oko reforme dr. Štampara. Tema druge knjige Dugca je sama propagandna aktivnost Škole. U djelu su obuhvaćene sve znane altruističke kampanje Škole. Tako se pronalaze informacije vezane za borbu protiv malarije, tuberkuloze, spolnih bolesti, alkoholizma i drugih socijalnih bolesti. Ipak, autor je samo zagrebao površinu te je nabrojao i ukratko opisao materijal koji je korišten u promidžbi protiv određene bolesti. Time je napravio sustavan pregled promidžbenog materijala koji je uvelike olakšao potragu za izradu diplomskog rada.

Osim Željka Dugca, velika pomoć pri izradi rada bila su djela Vjekoslava Majcena: *Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ 1926.-1960.*¹⁶ i *Obrazovni film: pregled povijesti Hrvatskog obrazovnog filma*¹⁷. Pisac i povjesničar hrvatskog filma u svojim djelima najviše pozornosti posvetio je početku filmske djelatnosti Škole, nabavi opreme, djelatnicima foto-filmskog laboratorija te procesu snimanja edukativnih filmova. Dakako, u njegovim djelima analizirani su gotovo svi, ako ne i svi filmovi koji su snimljeni u proizvodnji Škole. Ipak, razlika između njegovih analiza anti-alkoholnih filmova te analiza u ovom radu pronalazi se u njegovom fokusu na umjetničke elemente filma. Majcen je svoju pozornost u analizi filmova usmjerio na način i tehniku snimanja, glumu, scenografiju, kostimografiju itd, dok će se u diplomskom radu analiza usmjeriti na propagandne poruke koje se šalju širokim slojevima stanovništva.

Korak dalje u istraživanju problematike alkoholizma dala je slovenska historiografija. Slovenska historiografija već se dugu niz godina, ponajviše zahvaljujući povjesničaru Andreju Studenu, bavi pitanjem percepcije alkoholizma u različitim povijesnim razdobljima, poglavito

¹⁴ Dugac, Ž. *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.

¹⁵ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.

¹⁶ Majcen, V., *Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ 1926.-1960.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1995.

¹⁷ Majcen, V., *Obrazovni film: pregled povijesti Hrvatskog obrazovnog filma*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001.

u 19. stoljeću. Studen knjigu *Pijene zverine*¹⁸ piše kao interdisciplinarno djelo u kojem se pronalaze elementi medicine, sociologije, psihologije te ponešto i filozofije. Takav pristup temi potreban je za kvalitetnije razumijevanje pitanja alkoholizma. Olakšava odgovaranje na pitanja, kao što su: Koji su razlozi za opijanje? Zašto težimo alkoholizmu? Kakve su posljedice alkoholizma po pojedinca, obitelj i društvo? Stav društva spram alkoholizma? te na druga pitanja. Jednostavnije rečeno, interdisciplinarne naočale omogućavaju multi perspektivni pristup temi alkoholizma te lakše shvaćanje problematike.

Osim Andreja Studena, temom alkoholizma u slovenskoj historiografiji bavi se povijesni časopis *Zgodovina za vse*¹⁹. Iako se tema broja časopis većinom bavila temom alkoholizma u 19. stoljeću na prostoru Slovenije, nekoliko članaka, kao što je *Tabak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije*²⁰, progovara o pitanju alkoholizma u Jugoslavenskoj državi nakon završetka Prvog svjetskog rata. Spomenuti članak autora Jure Gašparića progovara o cijenama alkoholnih pića u gostionici parlamenta te otkriva u kojoj mjeri su parlamentarci prve Jugoslavije voljeli piti alkoholna pića. Na prvi pogled članak nema previše dodirnih točaka s radom u kojem su glavni protagonisti široki društveni slojevi. Ipak, kada se bolje promisli i bogati te parlamentarci su dio međuratnog Jugoslavenskog društva. Promatran tako, članak je izvrsna nadopuna radu.

3. Socijalno i gospodarsko stanje u međuratnoj Hrvatskoj

Topovi, strojnice, ljudski vrisci i dječji plač utihnuli su na dan poznat svim ljubiteljima vina, Martinje 11. studenog 1918. godine. Prasak vatrenog oružja zamijenila je pjesma, čašice alkoholnih pića, ples te veselo klicanje mnoštva okupljenog na trgovima gradova zemalja pobjednica. Slavlje i sreća još nisu niti napustile duše, smiješak je još titrao na ozarenim licima, a realnost je već kucala na vrata. Rat je završio no isti su problemi još uvijek aktualni širom "Stare dame"²¹. Siromaštvo i bolesti, možda i najveći neprijatelji ljudske vrste, iskoristili su svjetski konflikt te su na njegov račun još više ojačali. Većina je stanovništva živjela u teškim životnim uvjetima te u neznanju kako sačuvati najveće bogatstvo koje posjeduju, vlastito zdravlje. Koliko je ono bilo ugroženo najbolje dokazuje pustoš koje je iza sebe ostavila španjolska groznica. Novi/stari izazov s kojim se ljudska vrsta susrela možda

¹⁸ Studen, A., *Pijane zverine*, 400 izvodov, Celje, 2009.

¹⁹ *Zgodovina za vse, Zgodovina alkohola in tobaka na Slovenskem*, gl. ur. A. Studen, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2008.

²⁰ Gašparić, J., *Tabak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije*, Zgodovina za vse, odg. ur. Andrej Studen, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2008., str. 26.-36.

²¹ Popularan nadimak nogometnog kluba Juventus, ali i jedan od naziva za Europu.

najbolje opisuje austrijski sociolog Rudolf Goldscheider koji sljedećim rečenicama ukazuje na rasipanje ljudskog potencijala u vrijeme mira:

*"Kao što ljudi u krvavim ratovima padaju na bojnim poljima, umiru od zaraza ili teške službe, tako još u krvavijem miru umiru na polju rada ili od društvenih bolesti, kojima siromaštvo, preradjenost, slaba hrana i druge tegobe spremaju pogodan teren. Bojno polje u miru samo ne vidimo tako jasno, kao ono u ratu. Umiranje u radu dolazi mnogo mirnije."*²².

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Jugoslavija, nije bila izuzetak. Štoviše, pripadala je skupini država koje su, osim što su izgubile veliki broj ljudi u ratnom sukobu, imale veoma, ondašnjim rječnikom kazano, "hrđave" ekonomske i socijalno – higijenske uvjete pa je stopa smrtnosti bila izrazito visoka. U Kraljevini SHS broj umrlih u godinu dana bio je dvostruko veći negoli u velikom dijelu Europe.²³ Kraljevina je bila opterećena raznim problemima kao što su talijanska okupacija jadranske obale i aktivnosti zelenog kadra²⁴ koji je pustošio sela. Osim zelenog kadra i talijanske okupacije jadrana, veliki problem predstavljala je španjolska groznica. U razmaku od rujna do prosinca 1918. Zagreb je ostao bez 700 duša, dok je Hrvatska izgubila na desetke tisuća stanovnika.²⁵ Uz nove probleme ostali su stari koji su eksponencijalno narasli kao posljedica rata. Jedan od najvećih problema bila je povećana potrošnja alkoholnih pića. Posljedice prevelike vjernosti lokalnoj gostionici bile su povećanje stope kriminala, rast broja oboljelih od spolno prenosivih bolesti te brži razvoj tuberkuloze²⁶ kod inficiranih osoba. Navedene činjenice iznose se u dnevnim listovima kao što je *Obzor*²⁷, nekolicini izvještaja i pisama raznih udruga apstinenata te su se često koristile kao jedan od glavnih argumenata za zabranu točenja alkohola.²⁸ Spomenute socijalne bolesti možda su izgledale kao posljedice Svjetskog sukoba no on se nije mogao smatrati isključivim krivcem, posebice kada se uzme u obzir da se alkoholizam, kriminal i razne bolesti nisu pojavile s izbijanjem rata.

Socijalno je stanje države zapravo samo refleksija političkog i gospodarskog stanja. Riječ je o međusobno povezanim društvenim sastavnicama koje mnogo govore o razvijenosti samog društva. Situacija u privredi nije bila nimalo pozitivna što se odrazilo i na zdravstvene i

²² Štampar, A., *Socijalna medicina*, Institut za socijalnu medicinu u Zagrebu, Zagreb, 1925., str. 9.

²³ Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, ur. B. Kesić, *U borbi za narodno zdravlje: izabrani članci Andrije Štampara*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966., str. 59.

²⁴ Čulinović, F., *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Izdavačko poduzeće "27. srpanj", Zagreb, 1957.

²⁵ Hutinec, G., *Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti*, Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 38 No. 1, gl. ur. B. Grgin, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2006., str. 238.

²⁶ Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, ur. B. Kesić, str. 59.

²⁷ Obzor, ur. V. Lunašek, god. 59, br. 258, Dionička tiskara, Zagreb, 1918., str. 2.

²⁸ Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, molba zagrebačkog društva apstinenata zemaljskoj vladi

higijenske uvjete u kojima je živjela većina stanovništva. Prema izvještaju dr. Thallera o zdravstvenim prilikama u Zagrebu 1920. može se zaključiti da je nedostatak zdravstvene infrastrukture bio najveći problem grada.²⁹ Doktor Lujo Thaller (1891-1949) diplomirao je medicinu u Beču 1914. te se potom vraća u Hrvatsku i sudjeluje u osnivanju Medicinskog fakulteta u Zagrebu. Thaller 1920. postaje šefom odjela za tuberkulozu u Zagrebu što mu je dalo dobar uvid u zdravstveno stanje grada.³⁰ Izvještaj dr. Thallera daje uvid u stanje zdravstvene infrastrukture, počevši od skrbi za najmlađe i njihovih majki pa do brige za zdravlje odraslih osoba. Iako je u Zagrebu 1920. postojalo rodilište nije postojala institucija gdje bi majke boravile nakon poroda. Majke koje su bile beskućnice našle su se u najtežoj situaciji jer je to značilo da se moraju vratiti na ulicu, a njihova su djeca bi završavala ili u ambulanti za dječje bolesti ili u malom dječjem odjelu sestara milosrdnica. Osim smještaja za majke i djecu, gradu je nedostajala i dječja bolnica za prijem bolesne djece, posebno one oboljele od tuberkuloze. U gradu je postojala jedna opća bolnica s 80 ležaja što zasigurno nije bilo dostatno za pokrivanje potreba grada radi čega je mogućnost izbijanja epidemije predstavljala konstantnu i realnu prijetnju. Osim nedovoljnog broja kreveta problem je bila i izrazito loša opremljenost zgrade. Izolacija nije postojala, električna rasvjeta je osoblju bolnice bila nepoznat pojam, plahti i sanitarnog materijala nikada nije bilo dovoljno, a kuhinja je bila neadekvatna za potrebe jedne bolnice. No najveći problem bio je nedostatak izoliranog odjela na koji bi se primali pacijenti oboljeli od zaraznih bolesti s potencijalom brzog širenja, primjerice tuberkuloze. Posljedica nedostatka kreveta bilo je kućno liječenje pacijenta, i to većinom najsiromašnijih koji nisu mogli platiti boravak ili za njih u bolnici jednostavno nije bilo mjesta. Mnogi od njih, naposljetku su i umrli u vlastitom krevetu. U takvim slučajevima dezinfekcijski odjel trebao je provesti dezinfekciju stana. No, odjel je bio veoma malen i slabo opremljen te nije mogao kvalitetno dezinficirati prostorije u kojima su boravile i/ili umirale osobe oboljele od tuberkuloze ili neke druge zarazne bolesti. Thaller piše da se dezinfekcija obavljala kao "... neki religiozni obred u stilu srednjeg vijeka, a ne moderno raskušivanje."³¹. Gradu su, osim tuberkuloze, veliki problem predstavljale i spolno prenosive bolesti. Na papiru je postojala ambulanta za besplatno liječenje spolnih bolesti, ali potkapacitirana ustanova koja bi ionako mogla zbrinuti samo najhitnije slučajeve nije mogla dobiti dozvolu za rad. Glavni

²⁹ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1920., str. 656.

³⁰ Kuhar, M., *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015., str. 41.

³¹ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., 1920., str. 656.

uzrok rasta broja slučajeva zaraze spolnim bolestima bila je zakonska odredba prema kojoj javne kuće imaju status "... *krčma*."³², a za nadzor ilegalne prostitucije redarstvene snage nisu imale dovoljno resursa, kako ljudskih, tako i financijskih.³³ Prema anketi o prostituciji 30. ožujka 1920. koja je obuhvatila liječnike iz Zagreba, Beograda i Sarajeva veliki broj njih je bio protiv bludilišta. Pritom je dr. Thaller izjavio: " *Javne kuće nisu ništa drugo nego skup djevojaka, kojima vlada jedna osoba i izrabljuje ih u svoju korist*."³⁴ Naposljetku, 1922. donesena je odredba kojom su ukinute javne kuće u Zagrebu, a djevojke koje su se nastavile baviti prostitucijom dobile su status javno tolerirane prostitutke te su se morale redovito javljati redarstvu.³⁵ Stav dijela liječnika bio je da želja za devijantnim i spolno neodgovornim ponašanjem proizlazi iz ljubavi prema piću. Grad nije imao institucionalno rješenje za pijanice i njihove obitelji, već ih je prepuštao sudbini ili, naposljetku, organima reda i mira. Apstinentske udruge su, kako navodi dr. Thaller, podržane samo riječima ali ne i novcem. Grad je s druge strane, ubirao ogroman prihod od alkohola i to od "... *rakijarnica i svodilišta... nekoliko otmjenih klubova*..."³⁶. Po izlasku iz gostionice osobe u alkoholiziranom stanju nisu marile za čistoću grada, već su zbog nedostatka javnih nužnika ulice zagađivale vlastitim urinom. Ipak, mora se napomenuti da ulice nisu služile kao toalet samo pijancima nego i ostatku stanovništva. Takvo ponašanje samo je pogoršalo već ionako loše komunalne prilike u gradu. Komunalni otpad odvozio se otvorenim kolima što je rezultiralo rasipanjem smeća po ulicama koje se nisu kvalitetno čistile. Njihovom onečišćenju doprinosilo je i što su stanovnici stekli naviku pljuvanja na pod što je pogodovalo širenju tuberkuloze čije se bakterije nalaze u sitnim kapljicama koje nastaju kao aerosol prilikom kašljanja, kihanja ili govora zaražene osobe. Javna higijena bila je na najnižim razinama, a ni osobnoj se higijeni nije pridavala veća pozornost. Iako je danas normalno da svaki stan ima prostoriju za održavanje osobne higijene, tada je to bila privilegija. Umjesto privatnih kupaonica postojala su javna kupališta, a Zagreb je jedno takvo imao na Savi. Kapacitet kupališta nije bio dovoljan da zadovolji potrebe grada pa je kao instrument profiliranja klijentele poslužila cijena od, previsokih, 12 kruna čime su iz grupe potencijalnih korisnika isključeni radnici i pripadnici najsiromašnijeg sloja društva.³⁷ Takvo kupalište nije moglo ispuniti svoju zadaću poboljšanja kvalitete osobne higijene svih

³² Ibid, str. 656.

³³ Ibid, str. 656.

³⁴ Zorko, T., *Prostitucija u Zagrebu u prvoj polovici XX. stoljeća (do početka Drugog svjetskog rata)*, Biakova d.o.o., Zagreb, 2013., str. 51.

³⁵ Ibid, str. 54.

³⁶ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., 1920., str. 657.

³⁷ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., 1920., str. 658.

građana. Uz infrastrukturne nedostatke, problem je bila selektivna i materijalno uvjetovana praksa pružanja liječničke skrbi.³⁸ Primjerice, za provođenje gradske uredbe o sistematskom pregledu školaraca iz 1920. osigurana su sredstva samo za dva liječnika opće prakse, bez stomatologa, što je rezultiralo bazičnim pregledima.³⁹ Ilustracija higijenskih prilika najrazvijenijeg grada u Jugoslavenskoj državi 1920. jasno opisuje nepogodnu zdravstvenu situaciju u državi. Izvještaj dr. Thallera istovremeno je kritika upućena prema vladajućoj garnituri, ali i poruka kojom želi osvijestiti javnost o nedostacima u sustavu zbog kojih je država stalno na granici izbijanja raznih epidemija. Lujo Thaller progovara upravo o nedostacima koje najviše pogađaju socijalno najosjetljivije skupine koje ne mogu osigurati kvalitetnu liječničku skrb za sebe i svoje obitelji, dakle radnici i seljaci.

Prema članku 427 Versajskog ugovora plaća radnika trebala je osigurati dostojanstveni život radnika, a nadnica za isti posao nije smjela biti različita za muškarce i žene.⁴⁰ Često su, zapravo, stalno i svakodnevno, ta načela bila kršena. Položaj radnika uspio se barem malo popraviti tek formiranjem sindikata no to je još bilo daleko od idealizma kojeg je zagovarao članak 427. Kao i povećanje nadnica i briga za zdravlje radnika predstavljala je u očima poslodavaca samo trošak. Tako su tvornice često građene na najjeftiniji mogući način, brzo i jednostavno. Prilikom projektiranja i gradnje tvornica poduzetnici su, vođeni mišlju da je svaki radnik zamjenjiv i ne zamarajući se previše teorijama o vrijednosti ljudskog kapitala, brigu o zdravlju i sigurnosti radnika postavili najniže na listi prioriteta.⁴¹ Prevedeno, radionice su bile mračne, prljave i pune prašine, a zrak je bio onečišćen raznim plinovima korištenim u proizvodnji. U takvim su uvjetima radnici, pomoćnici i šegrti radili smjene od 10 do 14 sati.⁴² U Zagrebu je jedini izuzetak bilo poduzeće Penkala d. d. koje je imalo kuhinju, kupke, dvoranu, športski klub i svu potrebnu infrastrukturu koja pridonosi zdravlju i zadovoljstvu radnika.⁴³ Loši radni uvjeti nisu bili jedini problem radnog stanovništva. Radnici netom pristigli sa sela kao i oni koji već nekoliko generacija žive u gradu neprestano su egzistirali na

³⁸ Dugac, Ž. *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 23.-24.

³⁹ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., 1920., str. 655.-658.

⁴⁰ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase Sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, Filozofski Fakultet, Zagreb, 1977., str. 720.

⁴¹ Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, B. Kesić (ur.), str. 56.

⁴² Čepulić, P., *O higijenskim, socijalnim i zdravstvenim prilikama zagrebačkih naučnika (šegrtica)*, odg. ur. E. Deutsch, Liječnički vijesnik, god. 56, br. 9, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1934., str. 231.

⁴³ Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Noviković i L. Thaller, god. 42, br.12., 1920., str. 657.

rubu gladi, u stalnoj neimaštini i bijedi.⁴⁴ Ionako niske nadnice 1929. doživjele su dodatni pad te se do početka Drugog svjetskog rata nisu vratile na razine iz godina prije velike depresije.⁴⁵ S druge su strane, kako to obično biva, troškovi života tvrdoglavo odbili pratiti trend pada nadnica već su porasli. Posljedično, radničke plaće roditelja nisu bile dovoljne za pokriće svih životnih potreba obitelji te su djeca, koja su već s 12 godina⁴⁶ mogla šegrtoovati za neki obrt, morala krenuti u svijet rada.⁴⁷ Prikaz cijena najosnovnijih potrepština u gradu Zagrebu dočarat će u kakvim je okolnostima preživljavala hrvatska radnička obitelj u međuratnom razdoblju. Budući da je stanova u Zagrebu bilo izuzetno malo cijena najma bila je visoka. Najjeftiniji su bili mali stanovi na periferiji no oni su rijetko zadovoljavali najnužnije higijenske uvjete. Samci su takve stanove plaćali do 200 dinara, dok su obitelji izdvajale oko 400 dinara mjesečno. Većinom su to bili dvorišni stanovi veličine 20 do 40 kvadratnih metara. U tako malim i skućenim stanovima koji nisu zadovoljavali niti minimum ljudskih potreba te gdje su se za trunku prostora svjetlost i svjež zrak borili s prljavštinom, tamom i bakterijama, boravile su obitelji s više članova.⁴⁸ Samo krov nad glavom nije dovoljan za preživljavanje već je potrebna i energija, tj. hrana. Jelovnik radničkih i nezaposlenih obitelji bio je uvelike sličan. Prehranu radničke obitelji većinom su činila razna variva, zatim kupus, krumpir, palenta⁴⁹ te velika količina kukuruznog kruha.⁵⁰ Uz navedene namirnice radničke obitelji su barem dva do tri puta tjedno mogle sebi priuštiti mesne obroke⁵¹ te jaja, maslac, šećer i nešto malo povrća i voća.⁵² Samac je na namirnice mjesečno trošio tadašnjih 337 dinara, dok je za četveročlanu obitelj mjesečni trošak iznosio 1099 dinara što je negativno utjecalo na kvalitetu ionako slabe ishrane. Također, rijetke su tvornice ili poduzeća imale svoju kuhinju, stoga su radnici bili osuđeni na "*brzo pripravljenju, neprokuhanu (hranu) i ne u dovoljnoj mjeri.*"⁵³ Ipak, ti su radnici bili, koliko god to čudno zvučalo, sretnici. Radnici netom pristigli u grad nisu imali dovoljno novaca za stan te su im poduzeća osigurala skromna prenoćišta u

⁴⁴ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase*, str. 757.

⁴⁵ Ibid, str. 721.-725.

⁴⁶ Čepulić, P., *O higijenskim, socijalnim i zdravstvenim prilikama zagrebačkih naučnica (šegrtica)*, *Liječnički Vjesnik*, odg. ur. E. Deutsch, str. 229.

⁴⁷ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase*, str. 764.

⁴⁸ Ibid, str. 773.-777.

⁴⁹ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija XXXII, *Čime se hrane seljaci i industrijski radnici*

⁵⁰ Švarc, *Kako živu naši nezaposleni*, *Liječnički vjesnik*, odg. ur. V. Jelovšek, god. 56, br. 4, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1934., str. 106.

⁵¹ Čepulić, P., *O higijenskim, socijalnim i zdravstvenim prilikama zagrebačkih naučnica (šegrtica)*, *Liječnički Vjesnik*, odg. ur. E. Deutsch, str. 233.

⁵² Švarc, *Kako živu naši nezaposleni*, *Liječnički vjesnik*, odg. ur. V. Jelovšek, god. 56, br. 4, 1934., str. 106.

⁵³ Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, B. Kesić (ur.), str. 67.

barakama. Primjer iz grada Daruvara najbolje opisuje njihovo higijensko stanje. Otprilike 500 od 1000 radnika u jednoj tamošnjoj tvornici, dakle polovica, spavalo je u njima. U jednoj je baraci bilo smješteno između 40-50 ljudi s jednim kuharom.⁵⁴ U te su skućene prostore bez sanitarnog čvora i vode⁵⁵ bili nagurani kao "stoka" na farmi čime se povećavala mogućnost širenja zaraza. Činjenica da je veliki broj seljaka dolazio u gradove u potrazi za poslom sugerira da je socijalna i gospodarska situacija na selu bila nepovoljnija.

Ruralna područja i njihova gospodarstva predstavljali su jedan od ključnih problema nove države. Agrarni problemi kao što su zemljišni odnosi, agrarna prenapučenost, tehnološka zaostalost za europskim standardom te vatrogasne mjere koje su poduzete kako se poljoprivreda ne bi strmoglavila u provaliju negativno su se odrazili na životne prilike u ruralnim područjima.⁵⁶ Bitno je istaknuti da se u Kraljevini SHS 80% stanovništva bavilo primarnim djelatnostima.⁵⁷ Velika većina tog postotka živjela je, točnije preživljavala, krpajući kraj s krajem. Obitelji od nekoliko generacija živjele su na malim gospodarstvima od nekoliko hektara.⁵⁸ U međuratnom razdoblju moglo se zateći tri različita stila gradnje životnih prostora. Najjednostavnije kuće zapravo su bile jedan prostor u kojem se kuhalo, spavalo, jelo te se drži stoka. Nešto modernije verzije odvajale su prostor stanovanja od prostora za stoku, ali ipak su obitelj i stoka živjeli pod istim krovom. Posljednji tip kuće počeo se graditi tek u međuraću koje su odgovarale zdravstvenim standardima, no zbog visoke cijene većina njih je ostala nedovršena, posebno s dolaskom ekonomske krize 1929. godine.⁵⁹ Prva dva tipa kuća bili su veoma loše izgrađeni sa sitnim prozorima gdje je slabo odjevena, obućena te loše ishranjena obitelj od nekoliko članova svakodnevno boravila i spavala. Također, radi malih prozora ukućani nisu dobivali potrebnu dozu sunčeve svjetlosti te se prostorije nisu mogle kvalitetno provjetriti.⁶⁰ Namještaja i posuđa u kući je bilo izrazito malo. U seljačkoj kući mogao se pronaći stol za objed, par lonaca za kuhanje, pokoja stolica, polica i sanduk te slama u spavaćoj sobi.⁶¹ Krevet je bio luksuz koji su si rijetki mogli priskrbiti, a i kreveti koji su se mogli pronaći u kućama bili su jednostavne izrade. Ako je obitelj i imala krevet u njemu je

⁵⁴ HDA, fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kutija br. II, Pregledavanje radničkih prilika u Daruvaru

⁵⁵ Štampar, A., *Stan i alkoholizam*, ur. A. Štampar, Novi život, god.1, br. 7, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, 1913., str. 5.

⁵⁶ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 29.

⁵⁷ Ibid, str. 29.

⁵⁸ Spitzer, A., *Suzbijanje tuberkuloze na selu*, Liječnički vijesnik, ur. ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, god. 42, br. 1-2., Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1920., str. 97.

⁵⁹ Bićanić, R., *Kako živi narod: Život u pasivnim krajevima*, Posebna izdanja, Ljubljana, 1996., str. 91.-92.

⁶⁰ Spitzer, A., *Suzbijanje tuberkuloze na selu*, Liječnički vijesnik, ur. ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, br. 1-2., 1920., str. 97-98.

⁶¹ Bićanić, R., *Kako živi narod*, str. 91.

spavao ili gazda, ili starije osobe s djecom ili bolesnik, ostali ukućani spavali su na podu kuće.⁶² Upravo zbog toga što su ukućani jeli, spavali te boravili u istoj sobi, ponekad i sa životinjama, veliki problem sela bio nedostatak nužnika, tj. sanitarnog čvora. Na selu su generacijama ljudi vršili nuždu iza kuće, pored bunara, u voćanjaku te na drugim mjestima. Posljedica takve prakse bila je unošenje fekalija pomiješanih s blatom u stambene prostorije u kojima se kuhalo, jelo te u kojima su se djeca igrala.⁶³ Takav način života može se usporediti s prostorijom koja je ispunjena plinom te je samo pitanje vremena kad će netko ubaciti upaljenu žigicu. Potrebno je naglasiti da skrb o higijeni nije bila primarna briga ruralnog stanovništva. Razina obrazovanja nije dozvoljavala shvaćanje razmjera opasnosti koje vrebaju iz loših higijenskih navika i neadekvatnih stambenih prilika. Brigu za zdravlje prepustili su religiji i narodnim običajima. Njihova glavna preokupacija bila je prehranjivanje članova obitelji. Nedostatak tehnologije te konstantno cjepljenje zemljišnih čestica na manje površine prenošenjem vlasništva brojnim nasljednicima prouzročili su intenziviranje rada i manji urod. Time je prehrana, koja je već tada bila slaba, postala još siromašnija i ovisna o sezonskom urodu jer seljaci nisu imali preduvjete za čuvanje zaliha za loše godine. Kada bi neka žetva podbacila većina je seljaka svoj kruh zarađivala radeći kod imućnijih posjednika. Kako je to bilo u razdobljima nesigurnosti donosi nam sljedeće svjedočanstvo:

*"Neke godine je kukuruz jako podbacil, pa se moralo kupovati, moralo se i zadužiti. Moj otac i stric nikad nisu bili naučeni, u selu je bilo ljudi kaj su bili naučeni, možda dan-dva ni niš jel. Onda je išel nekome nekaj pomoći, samo kaj je pojel i popil čašu vina, rakije, pa opet je tak živel."*⁶⁴

Istu selsku realnost ispjevao je i Mihovil Pavlek Miškina u pjesmi *Bijeda*, koja kaže:

*"... kad polje ne rodi,
blago se ne plodi,
poplava i suša
strpljivost kuša.
kruha nema,
zarade nema,
novca nema,
a znaš-ovrha se sprema..."*⁶⁵

⁶² Ibid, str. 95.

⁶³ Dugac, Ž., *Bolje kopati zahod nego grob: Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju*, Časopis za suvremenu povijest, gl. ur. Z. Jelaska Marijan, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., str. 345

⁶⁴ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 67.

⁶⁵ Pavlek, Miškina, M., *Bijeda*, <http://ljubusaci.com/2013/07/16/mihovil-pavleka-miskin-1887-19429-bijeda/>

Svjedočanstvo i pjesma *Bijeda* progovaraju o ovisnosti selske egzistencije o urodu poljoprivrednih kultura. Osim što opisuju ovisnost o urodima, u svjedočanstvu riječi "...*možda dan-dva ni niš jel.*"⁶⁶, sugeriraju i kakve je razmjere glad mogla poprimiti na selu. U takvim nemilosrdnim uvjetima stanovništvo se snalazilo na razne načine, najčešće odrađivanjem poslova kod imućnijeg susjeda samo da se tog dana u usta može staviti kora kruha. Dakako, posljedica mukotrpnog rada na seoskom imanju je povećana potrošnja kalorija, a budući da hrane nije bilo u izobilju kao "nadopuna" prehrani i okrjepa koristio se alkohol, najviše vino i rakija.

Teška ekonomska situacija s vremenom nije postala ružičastija, već je nakon "Crnog četvrtka" u SAD-u postala još tamnija. Nosivi elementi svjetskog gospodarstva urušili su se kao kula od karata, a produbljivanje krize i posljedično povećanje siromaštva predstavljali su plodno tlo za širenje netrpeljivosti. Izuzetno krhko gospodarstvo Kraljevine SHS niti sada nije bilo izuzetak te je kao dio globalnog ekonomskog sustava itekako osjetilo posljedice krize. Ekonomska kriza iz 1929. dovela je do vala nezaposlenosti, uništenih seoskih gospodarstava, uništenih tvornica i obrta. Negativne posljedice propasti mnogih tvornica i obrta snažno su se osjetile u Zagrebu gdje je najveći postotak radnika, njih čak 51%, bio na neki način zaposlen u industriji ili obrtima.⁶⁷ Propadanjem industrije počeli su propadati i ostali sektori kao što je trgovački, novčarski, prometni, agrarni itd. Mnogi su i do tada živjeli u teškoj neimaštini, a gubitak radnog mjesta za većinu je značio i gubitak doma. Tako su mnogi prepušteni na milost i nemilost hladne ulice.

Novinar Franjo Fuis u svojim je novniskim reportažama posebnu pažnju posvetio upravo temi zagrebačkih beskućnika. Fuis je desetak dana proveo kao beskućnik te pratio način života ljudi koji ne posjeduju doslovno ništa i nemaju se ni na što osloniti osim na sebe i svoje drugove s kojima dijele sudbinu. Ta je populacija, čijem su povećanju znatno doprinijele posljedice svjetske krize, bila izvoriste bolesti i kriminala. Svijet koji je živio iz dana u dan, od kruha do kruha, od postelje do postelje te s vremenom sve više počeo bježati od života samog. Fuis u svojoj kolumni opisuje njihov jelovnik, smještaj, dnevne aktivnosti i ostale svakodnevne dogodovštine. Posebno je upečatljiv opis njegovog prvog obroka u pučkoj kuhinji, juhe. Navodi da je to samo slabo posoljena voda s nešto povrća. Na koncu jelo nije niti mogao pojesti te ga je samo prosljedio dalje, gladnijim ustima.⁶⁸ Prema opisu juhe nije teško zaključiti da je nutritivna vrijednost obroka bila izrazito niska te nedovoljna za

⁶⁶ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, str. 67

⁶⁷ Karaman, I., *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 283.

⁶⁸ Fuis, F., *Podzemni Zagreb i druge reportaže (1934.-1941.)*, Alineja d.o.o., Koprivnica, 2003. str. 14.

zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba za energijom. Zadržavajući se na temi prehrane, Fuis navodi kako je ispred "Prehrane" u tadašnjoj Kukovićevoj ulici čekalo nekoliko stotina zagrebačkih siromaha za obrok u vrijednosti od " ... *kinte i pol...*"⁶⁹, što je označavalo vrijednost od dinara i pol. U spomenutoj "Prehrani" nisu se "gostile" samo skitnice, već radnici, studenti i siromasi.⁷⁰ Prema statističkim podacima 12,3% nezaposlenih bili su korisnici gradske kuhinje.⁷¹ Činjenica da se u "Prehrani" ne hrane samo beskućnici, već i pripadnici ostalih društvenih slojeva kao što su radnici i studenti mnogo govori o gospodarskim prilikama u kojima radnička plaća nije dovoljna za primjeren obrok, a kamoli za uzdržavanje obitelji. Fuis se također bavio problemom prenoćišta koja su često bila prepuna, a ljudi natiskani kao "srdele u konzervi", slično kao u redu ispred "Prehrane". Prenoćišta su većinom bila nešto nalik plastu sijena ili stari stanovi u kojima bi se više od pola skitnica zarazilo i na kraju umrlo od tuberkuloze.⁷² U nastavku reportaže raspravlja o mogućnostima pribavljanja materijalne koristi, bilo na legalan bilo na ilegalan način. Pita se kakve su im se opcije nudile osim pribjegavanja kriminalu koji je često bio tako slatko iskušenje za one koji život provode na ulici. Fuis ne navodi teške zločine kojih je u takvom okruženju vjerojatno bilo, ali spominje neke sitne krađe, kao što je krađa jabuka, koje su tim ljudima značile barem nekakav zalogaj. Problem alkoholizma među beskućnicima također nije spomenut no može se pretpostaviti kako je određen broj skitnica svoje dane kratio u kavanama i rakijarnicama gdje su poneki potrošili sve što su uspjeli izmoliti. Izostavljanje težih zločina dovodi do zaključka da je Fuis selektivno birao svoje društvo i osobe o kojima će pisati. Dobiva se dojam kao da je želio ispričati romantičarsku novelu o svojim drugovima s kojima je provodio dane i tako im pomoći da ne krenu u neželjenom smjeru. U tom je naumu, barem prema njegovim riječima, i uspio. U konačnici, Fuis je svojim reportažama želio prikazati svijet ljudi koji su uglavnom zbog krize ostali bez svega i teško pronalaze radna mjesta kojih je iz dana u dan bilo sve manje. Istovremeno, stvorio je i povijesni izvor koji detaljno prikazuje veliki socijalni problem ne samo tadašnjeg Zagreba, već cijele Kraljevine. Fuis, misleći da prikazuje samo život beskućnika, prikazuje način života velike većine stanovništva Kraljevine Jugoslavije 30-tih godina.

Prema statističkim pokazateljima radnici jedne grane industrije nisu imali sličnih poteškoća kao ostali. Zasigurno i njima s pojavom globalne krize opada standard ali ne toliko drastično

⁶⁹ Ibid, str. 14.

⁷⁰ Ibid, str. 14.-15.

⁷¹ Švarc, *Kako živu naši nezaposleni*, Liječnički vjesnik, odg. ur. V. Jelovšek, god. 56, br. 4, 1934., str. 106.

⁷² Thaller, L., *Zdravstvena politika Zagreba*, god. 42, br.12., 1920., str. 657.

kao velikoj većini radništva. Selski proizvođači vina i domaće rakije uvijek su imali klijentelu neovisno jesu li svoj proizvod prodavali u gradu ili selu. Stalni klijenti bile su gostionice i kavane koje su imale relativno sigurne prihode bez obzira na ekonomsku krizu. Tvornice vina, također nisu imale problema s plasiranjem proizvoda na tržište. U prilog tome govore podaci o visini nadnica. Prema objavljenim podacima o visini plaća, radnici u industriji proizvodnje i prodaje vina imali su najviše prihode u razdoblju prije krize.⁷³ Nadcice i u toj industriji zasigurno padaju, kao i cijena proizvoda s pojavom ekonomske krize. Ipak, u odnosu na ostale djelatnosti to nisu bili drastični rezovi. Ipak, isto se ne može reći za industriju pive čiji proizvod tada nije bio niti približno popularan kao vino.⁷⁴ Podaci o prodaji alkoholnih pića sugeriraju isto. U Zagrebu je pala prodaja piva i vina u vrijeme krize. No, čim se stanje normaliziralo, u prvim godinama nakon završetka krize u Jugoslaviji 1934. prodaja vina znatno je porasla, dok je prodaja pive ostala na razini kriznog razdoblja.⁷⁵ Koliko je alkoholna industrija bila važna u nekim hrvatskim krajevima svjedoči izvještaj "*O proslavi trezvenosti Jugoslavenskog saveza trezvenosti*"⁷⁶ iz 1923. gdje se navodi:

*"Apsolutno je u Dalmaciji bilo nemoguće izvesti javnu manifestaciju trezvenjaka po ulicama ili javno, jer pučanstvo u Dalmaciji gladije i nalazi se u silnoj oskudici novca, a za sve to okrivljuje između ostalih razloga također antialkoholni pokret koji bi mu donekle bio na putu da u tuđini prodaje vino, koje mu je malne jedini izvor zarade."*⁷⁷

Iz izvještaja se lako može iščitati važnost vinogradarstva za Dalmaciju zbog konfiguracije terena u regiji. Stoga i ne čudi da je u Dalmaciji udio vinograda u ukupnoj obradivoj površini veći nego li drugih poljoprivrednih kultura zajedno. Osim u Dalmaciji, vinogradarstvo je bila važna privredna djelatnost i u ostalim dijelovima Hrvatske, posebno u Hrvatskom zagorju, okolici Zagreba, Iloku itd.⁷⁸ Osim važnosti vinogradarstva za kućni budžet hrvatskog seljaštva, izvještaj sugerira da se vino lako moglo plasirati na tržište jer je potražnja uvijek postojala, bez obzira na ekonomsko stanje.

Kada podvučemo crtu jasno je vidljivo kako je radništvo i ruralno stanovništvo živjelo veoma skromno i, *de facto*, na rubu siromaštva. Nadcice nisu bile visoke ni u trenutku kada se činilo da je gospodarstvo na putu oporavka, a dodatno su se snizile izbijanjem najveće gospodarske i poduzetničke depresije. Radništvo je bilo svjesno ozbiljnosti situacije nastale

⁷³ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase*, str. 855.

⁷⁴ Maticka, M., *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1971., str. 17.

⁷⁵ Švarc, *Kako žive naši nezaposleni*, *Liječnički vjesnik*, odg. ur. V. Jelovšek, br. 4, str. 106.

⁷⁶ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 128.

⁷⁷ Ibid, str. 128.

⁷⁸ Maticka, M., *Odras privredne krize (1929-1935)*, str. 44.

nakon velike ekonomske krize i pod pritiskom rastućeg vala nezaposlenosti bilo je sretno ako bi dobilo ikakvu priliku za rad i zaradu. U godinama koje su uslijedile država je pokušala intervenirati no mjere poduzete za ublažavanje posljedica krize ni izbliza nisu bile dovoljno učinkovite, a većinom su, prema navodima Kolar-Dimitrijević, štitile poslodavce a ne radnike.⁷⁹ Sudeći prema podacima o nadnicama u alkoholnoj industriji može se pretpostaviti da je većina radnika bijeg od vlastite stvarnosti tražila u "čašici".⁸⁰ Alkohol je u par magičnih gutljaja donosio privremeni bijeg od mučne realnosti svakodnevice i pretvorio sumoran radnički život u ružičastu sliku vlastite egzistencije naslikane veselim bojama. Radnička *ružičasta slika* apstinentima je djelovala kao opasnost po društveni moral i ekonomiju te su se svim oruđima borili za zabranu konzumiranja alkoholnih pića. No, alkohol u prošlosti nije bio predmet spora među ljudima, tek s pojavom novog doba stvaraju se grupe za i protiv konzumacije alkohola.

4. Domaća kapljica

Povijest svijeta prepuna je legendi, mitova i dogodovština o alkoholu. Odigrao je bezbroj uloga u različitim povijesnim događajima. Bio je inspiracija za izume, briljantne ideje, genijalna umjetnička djela ili jednostavno vjetar u leđa za provođenje odluka. Jednom riječju, muza intelektualaca, političara, znanstvenika i umjetnika. Uz inspirativnu ulogu, alkohol je imao značajnu ritualnu ulogu u svim obredima na svijetu bez obzira na povijesni period, geografsko područje i religiju. Sukladno tome, alkohol je imao veliki utjecaj i na području današnje Hrvatske. Od kada su se na ovim područjima formirale prve kulture pa do danas, alkohol je ostao neprikosnoveni vladar. Kao da u svojoj srži posjeduje magiju koja općini sve koji ga kušaju. Alkohol se u Hrvatskoj, kao i u mnogim drugim državama, najčešće spominjao u kontekstu rituala povezanih s kršćanstvom. Ne govori se bez ikakvog razloga: "*Pa ne moguće je provesti svetkovine, obaviti krst, svadbu bez vina*".⁸¹ Narod je, držeći se izreke kao "pijan plot", koristio alkohol samo u posebnim prilikama primjerice u obredu vjenčanja. Sklapanje braka bio je povod za zabave koje su trajale i po nekoliko mjeseci te se u tim prilikama znala potrošiti polugodišnja zaliha vina i hrane. Stoga je Hrvatski Sabor 1751. vrijeme trajanja proslava morao zakonski ograničiti.⁸² Stanovništvo je doživljavalo alkohol kao iznimno pozitivnu supstancu koja pomaže ljudima u liječenju svih bolesti, olakšava

⁷⁹ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase Sjeverne Hrvatske*, str. 909.

⁸⁰ Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, B. Kesić (ur.), str. 56.

⁸¹ Tolstoj, L. N., *Bogu ili đavlu?*, Novi život, ur. A. Štampar, god. 1, br. 1, 1913., str. 4.

⁸² Krivošić, Stjepan, *Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige*, Arhivski vjesnik sv. 32, Zagreb, 1988., str. 18.-19.

obavljanje svakodnevnih aktivnosti i uljepšava rijetke trenutke sreće. Povremena i umjerena konzumacija alkohola u Hrvatskoj je trajala do dolaska novog razdoblja svjetske ekonomije. Kapitalizam je stanovništvu nametnuo novi dnevni raspored obaveza. Osim teškog rada, nametnuo je i nove načine zabave i opuštanja kao svojevrsnu kompenzaciju za težak, gotovo robovski rad. Dakako, prilikom osmišljavanja nove vrste razonode za stanovništvo, nastojalo se potaknuti konzumaciju proizvoda koje sami radnici proizvode. Među tim proizvodima našao se i alkohol. Postao je dostupniji nego ranije čime se proširio u svaki kutak svijeta, pa tako i Hrvatske.

Glavna komponenta formule za brzi prodor alkohola u sve pore društva jest razvoj industrijske proizvodnje. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća na našim prostorima započinje era industrijskog alkohola, posebice rakije koja postaje "droga" tadašnjeg građanstva.⁸³ U trenucima kada je industrijski alkohol započeo s pokoravanjem tržišta na Balkanu, već je bio osvojio veliki dio svjetskog tržišta alkoholnih pića. Tajna uspjeha nalazi se u procesu proizvodnje koji prolazi kroz značajne promjene, a mijenjaju se i vrste sirovina koje se u njemu koriste. Primjerice, rakija se počinje kuhati od žita, a ne samo od krumpira, vinskog mošta i korijena. S vremenom krumpir i kukuruz ponovno postaju dominantne sirovine⁸⁴ no kako je tehnologija napredovala, a tržište zahtijevalo sve veće količine rakije, tako se i proizvodnja prilagodila te se u procesu izrade počela koristiti sve šira paleta sirovina.⁸⁵ Industrijska je proizvodnja dovela do pada cijena alkohola, a time i njegove veće pristupačnosti svim slojevima društva. Pristupačnost industrijskog alkohola najviše se odrazila na potrošnji rakije koju su zbog niske cijene rado ispijali siromašni radnici.⁸⁶ U Austro-Ugarskoj Monarhiji se 1890. godine konzumiralo 4,35 litara rakije po stanovniku, što je bilo više nego u Rusiji, Sjedinjenim Američkim Državama i Ujedinjenom Kraljevstvu, a manje nego u Danskoj, Francuskoj i Njemačkoj.⁸⁷ Bitno je napomenuti da su se količine konzumirane rakije razlikovale ovisno o regiji. U austrijskom dijelu Monarhije ispijalo se i do 9,5 litara godišnje što je do 1910. prepolovljeno na 5,5 litara. Do pada konzumacije rakije došlo je zbog pada troškova u proizvodnji piva čime postaje sve dostupnije i ostatku društva.⁸⁸ Usporedimo li navedene podatke o konzumaciji rakije s navodima dr. Gundrum-

⁸³ Studen, A., *Pijane zverine*, str. 41.

⁸⁴ Ibid, str. 42.

⁸⁵ Ibid, str. 42.

⁸⁶ Hawley, F., F., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 19th Century*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 680.

⁸⁷ Ibid, str. 42.

⁸⁸ Studen, A., *Pijane zverine*, str. 42.-43.

Oriovčanina⁸⁹, koje donosi u svom izvještaju s Londonske konferencije o alkoholizmu iz 1909. g., dolazimo do zaključka da je potrošnja rakije u Hrvatskoj oko 1908. bila na razini potrošnje austrijskog dijela Monarhije 1890. godine.⁹⁰ Prema izvještaju dr. Gundruma, velika potrošnja rakije, ali i ostalih alkoholnih pića rezultirala je s više od 50 tisuća "... *notornih pijanaca*...".⁹¹ Blagi pad vidljiv je za vrijeme postojanja Kraljevine SHS. Tijekom 20-ih godina 20. stoljeća godišnje je proizvedeno oko milijun hektolitara alkohola, domaćeg i industrijskog. Na godišnjoj razini to je značilo da je pojedinac u prosjeku popio 30 litara vina, 8,5 litara piva te 8,5 litara rakije. Izraženo financijskim rječnikom, stanovništvo Kraljevine SHS je tijekom 20-ih godina godišnje popilo oko 7 milijardi dinara.⁹² Podaci iz članka prikazuju, prije svega, prosječnu konzumaciju alkohola po stanovniku. Također, podaci pokazuju dosljednost u proizvodnji i potrošnji rakije, ali i ostalih vrsta alkohola. Nažalost, podaci ne prikazuju konzumaciju alkohola prema nacionalnoj i socijalnoj strukturi stanovništva, ali ukazuju na postojanje problema pretjerane konzumacije alkohola. Ekstenzivno ispijanje alkohola demonstriralo se povećanjem broja gostionica te porastom kriminala.

Uz industrijsku proizvodnju, važan dio formule za porast potrošnje alkohola na ovim prostorima bile su gostionice, kavane i rakijarnice koje su postale centrima društvenog života u malim, ali i velikim sredinama. Često su to bila javna mjesta koja u načelu nisu diskriminirala ljude prema socijalnom statusu ili spolu te su takvim pristupom postale središta komunikacije.⁹³ Gostionice su za ondašnju populaciju predstavljale ono što nama danas predstavljaju društvene mreže i internet općenito. Često su to bila utočišta za bijeg od noći, dosade, obitelji, posla, tišine i samoće.⁹⁴ Na selu su gostionice bile nešto između burze, večernjeg dnevnika i magazina o pop zvijezdama. Stanovništvo je, uz vino i čašice rakije, moglo saznati kako se kreću cijene žita i drugih poljoprivrednih proizvoda, vijesti o političkim događajima u svijetu, ali isto tako i sočne tračeve o "poznatim" osobama iz vlastita

⁸⁹ Hrvatski bibliografski leksikon, Fran Gundrum-Oriovčanin, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8236>

⁹⁰ Gundrum–Oriovčanin., F., *Twelfth international Congress on Alcoholism. London, July 18 th. to 24 th. 1909.*, Liječnički vijestnik, ur. V. Florschütz, god. 31, br. 9, Zbor liječnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1909., str. 236.

⁹¹ Gundrum – Oriovčanin., F., *Dopis s prve glavne skupštine Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji*, Liječnički vijestnik, ur. S. Šilović i V. Jelovšek, god. 34, br. 11, Zbor liječnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1912., str. 317.

⁹² Popović, M., *Potrošnja alkohola u SHS*, Liječnički vijestnik, ur. M Čačković-Vrhovinski, K. Farkaš i V. Jelovšek, god. 51, br. 1, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1929., str. 31

⁹³ Ibid, str.,12-13.

⁹⁴ Holland, B., *Užitak pića*, AGM, Zagreb, 2010., str. 29.

sela i šire.⁹⁵ U gradu su, osim za nabrojane aktivnosti, "Kafane" služile i kao mjesta na kojima se sreće susjed s kojim se rijetko razmijeni pokoja riječ, ali eto, u gostioni one same iz duše poteku te polete iz usta ohrabrenih tekućinom koja spaja ljude.⁹⁶ U gostionama se, za razliku od danas, moglo uvijek pronaći nekog poznatog ili s nekim nepoznatim porječati oko gospodarstva, politike ili sporta.⁹⁷ Često su upravo gostione, pivnice i kavanе bile mjesta gdje su se držali politički govori i započinjale revolucije. Klasični primjer koji potkrjepljuje navedenu tvrdnju je Hitlerov puč u Münchenu započet upravo u jednoj pivnici.⁹⁸ Drugim riječima, alkohol je gradio mostove drugarstva u gostionama, pubovima, kavanama ili rakijarnicama.⁹⁹ Rezultati drugarstva i razmjene informacija u gostionama bili su vidljivi u sve učestalijoj, kako Studen piše, *vinjenosti*¹⁰⁰. Austrijski povjesničar Roman Sandgruber komentirao je kako je sve veća opijenost seljaka indikator rasta njihove kupovne moći i rastućeg utjecaja alkohola u gradu i selu što negativno utječe na stabilnost kmetskog imanja, gradskih tvornica i njihovu ekonomičnost.¹⁰¹ Ipak, razlozi za sve veću opijenost mogli bi se potražiti u nižim cijenama alkohola, posebice rakije, negoli zbog povećane kupovne moći radnika i seljaka.

Zadnji, no nikako beznačajan dio formule bila je kultura opijanja. Svojevrsan preduvjet za ostvarenje glavnih komponenata formule širenja potrošnje i proizvodnje alkohola na području Balkana. Teorija se temelji na tezi kulturnog i društveno determiniranog odnosa pojedinca prema alkoholu. Norme, kultura i običaji društva određuju koja će se vrsta pića, u kojoj količini i u kojim prilikama konzumirati. U okruženju u kojem ostatak društva prihvaća i tolerira alkohol, štoviše njegovu konzumaciju smatra normalnom te je i ohrabruje, pojedinac se lakše odlučuje na traženje rješenja za svoje probleme na *dnu boce*. Od srednjeg su vijeka na području Hrvatske zastupljena dva permissivna tipa: anglo-saksonski i mediteranski. Prvo spomenuti tip su na ove prostore svojom vladavinom donijeli Germani. Prevladava teza da se razvitak mentaliteta i kultura opijanja na ovim prostorima povezuju s vladavinom Habsburgovaca.¹⁰² U prilog tome govore razni zapisi koji Nijemce opisuju kao velike konzumente alkoholnih pića, posebice piva koje su smatrali dijelom obroka, a ne alkoholnim pićem. Među citatima posebno se ističe zapis liječnika Maksa Sameca iz 1880. godine. Samec

⁹⁵ Ibid, str. 29.

⁹⁶ Ibid, str. 29.

⁹⁷ Ibid, str. 30.

⁹⁸ Kershaw, I., *Hitler (1889-1936): Oholost*, Vizura d.o.o., Zagreb, 2000., str. 206.-207.

⁹⁹ Holland, B., *Užitak pića*, str. 30.

¹⁰⁰ Intoksikacija, opijenost alkoholom

¹⁰¹ Studen, A., *Pijane zverine*, str. 13.

¹⁰² Ibid, str. 9.

navodi: "*Kdor še nikoli ni pijan, ta ni pošten možak.*"¹⁰³. Rečenica mnogo govori o društvu, posebice kada se uzme u obzir istraživanje školskog učitelja u jednom hrvatskom gradu. Učitelj je istraživanje proveo kod đaka u dobi od 7 i 8 godina. Rezultati su pokazali koliko je inicijacija alkoholom bila raširena u društvu. Od 59 učenika njih 19 bilo je barem jednom tako pijano da nije moglo stajati, njih 28 je reklo da su pili, ali se nisu i opili, dok se njih 5 opilo, ali nije padalo. Tek je njih 7 reklo da nikada nije pilo.¹⁰⁴ Djeca, ugledajući se na roditelje i vjerujući im slijepo, ne razumiju i ne mogu razmišljati o posljedicama opijanja u tako mladoj dobi. Djeca, većinom dječaci, bi u slučaju odbijanja inicijacije bila izvrgnuta ruglu društva i srdžbi oca. Inicijacija alkoholom jedan je od rituala koje su donijeli Nijemci. Drugi je primjer, *Brüderschaft*¹⁰⁵, tradicija kojom dvije osobe postaju "braća". Dok u kontinentalnoj Hrvatskoj prevladava anglo-saksonski tip, na obalama Mediterana, pa tako i u Dalmaciji prevladava takozvani mediteranski tip pijenja. U mediteranskom tipu dominantno piće je vino, kako u Španjolskoj i Francuskoj, tako i u Dalmaciji. Karakterizira ga i danas veoma popularan način pijenja poznat pod nazivom "dolivanje". Pojedinaac bi rano ujutro počinjao s konzumacijom alkohola, u ovom slučaju vina, i postojanim tempom, uz česti objed, nastavljao sve do poćinka.¹⁰⁶

Navedenu tezu o kulturološkoj permisivnosti društva možda najbolje potvrđuje popularna kultura, posebice filmovi čija je radnja smještena u razdoblje međuraća. Kao primjer poslužiti će jedan od najpopularnijih filmova koji obrađuje tematiku međuratnog doba, *Tko pjeva, zlo ne misli*¹⁰⁷ kojeg bi bez ikakvih reperkusija mogli preimenovati u *Tko pije, zlo ne misli*. Alkohol je maltene jedan od glavnih protagonista filma, prisutan u scenama odlaska na izlet, vinovnik sukoba i mirotvorac te sudionik svakodnevnog života. Promatran kao povijesni izvor film dokumentira način života u međuratnom Zagrebu i ako se scene pažljivije analiziraju može se primijetiti kako se sve važno u životu likova događa upravo uz alkohol te u gostioni kod, "... Žnidaršića" ¹⁰⁸. Dovoljno se prisjetiti kako su Francek i gospon Fulir upravo obredom *Brüderschaft* u toj gostioni zakopali ratnu sjekiru te kako je i ženidba dogovorena za istim šankom.¹⁰⁹ Film također potkrepljuje ranije navode kako se u gostionu odlazilo da bi se pobjeglo od obitelji, samoće i dosade. Scene kao što je Francekov dolazak kući na objed

¹⁰³ Ibid, str. 9.

¹⁰⁴ Novi život, *Škola i alkohol*, ur. A. Štampar, god. 1, br. 1, 1913., str. 12.

¹⁰⁵ Tradicija u kojoj dvoje ljudi prazni čaše napunjene alkoholom u isto vrijeme u isprepletenom položaju ruku te se na kraju poljube

¹⁰⁶ Gačić, B., *Alkoholizma: bolest pojedinca, porodice i društva*, "Filip Višnjić", Beograd, 1988., str. 48.-49.

¹⁰⁷ Krešo Golik (1970.), *Tko pjeva, zlo ne misli*, igrani film, Croatia film

¹⁰⁸ Gostionica koja se danas tamo nalazi nosi naziv „Pod starim krovovima“ u Basarićekovoj ulici.

¹⁰⁹ Krešo Golik (1970.), *Tko pjeva, zlo ne misli*

nakon radnog dana poslije kojeg kao "muha bez glave" bježi kod Žnidaršića kod svojih "prijatelja" kako bi s njima uz "gemišteke" komentirao političke događaje u svijetu prikazuju svakodnevni život većine radnika. Osim prikaza svakodnevnog života film prikazuje vino kao najpopularnije piće u urbanim središtima. Unatoč padu razine potrošnje u odnosu na 19. stoljeće, vino je u međuratnom razdoblju i dalje bilo veoma popularno. Razlog tome je činjenica da je vino glavni sastojak omiljenog radničkog pića, već spomenutog, gemišta. U svakodnevici međuraća bilo je normalno u gostioni naručiti litru vina i mineralne vode kao što je danas uobičajeno naručiti kavu ili pivo. No, tradicija naših krajeva nalagala je ispijanje jakih, "muških" i domaćih vina. Zašto ih onda miješati s vodom i tako slabiti? Odgovor se nalazi u produženju "... *kavanske društvenosti*..."¹¹⁰ te u ispijanju "Herkulovog kupa"¹¹¹. U oba običaja poštovala se količina koju je pojedinac mogao popiti. Navedeni običaji odgovorni su za razne legende o pojedincima koji su imali "dar" ispijanja velikih količina gemišta što je bilo izuzetno cijenjeno u društvu.¹¹² Štovanje tradicije izdržljivosti zadržalo se do danas, a najizraženije je među adolescentima koji takvim pothvatima stječu društveni status te pokazuju koliki su muškarci što je još jedan primjer inicijacijske uloge alkohola u permisivnim društvima.

Opijanje nakon, ali i tijekom radnog vremena kao sinergijski efekt pada cijene alkohola, povećanja broja gostiona i kulturne permisivnosti društva nepovoljno je utjecalo na gospodarstvo i društveni moral. Popiti piće s prijateljima i kolegama tijekom i nakon posla nije bila nikakva novost. U prošlosti seljaci bi za vrijeme rada u polju često konzumirali alkohol da se okrijepe. U razdoblju kada još nije bilo gostiona s jeftinim alkoholom ta navika nije bila jako rasprostranjena, no s rastom njihovog broja pijanje za vrijeme i nakon rada postala je obaveza, posebice ako je radnik želio da ga suradnici prihvate kao ravnopravnog. Siromašni radnici napominjali bi u svoju obranu: "*Uz naš rad i muku ne moguće je popiti što*."¹¹³ Postoje mnogi zapisi o radnicima koji su zanemarili svoje poslovne i obiteljske dužnosti, a dnevnice ostavljali u gostioni. Studen je konstatirao da je tradicija "čašice nakon posla" nepisano muško pravilo.¹¹⁴ Dnevni list *Večer* donosi priču u članku *Naša policija*¹¹⁵ o sukobu radi par dinara između dviju pijanih osoba na ulicama Zagreba. Sukob u članku nije toliko bitan te samo služi kao primjer nerada redarstvenih snaga, koji umjesto da budu na

¹¹⁰ Mandić, I., *Ekstaze i mamurluci: Uvod u poetiku žeđi*, V.B.Z., Zagreb, 2016., str. 26.

¹¹¹ Prema legendi to je bila ogromna čaša iz koje je pio Aleksandar veliki. Običaj je nalagao da se prilikom svečanosti treba puna do kraja popiti u jednom dahu.

¹¹² Mandić, I., *Ekstaze i mamurluci: Uvod u poetiku žeđi*, str. 26.

¹¹³ Tolstoj, L. N., *Bogu ili đavlu?*, Novi život, ur. A. Štampar, god. 1, br. 1, str. 4.

¹¹⁴ Studen, A., *Pijane zverine*, str. 61.

¹¹⁵ Večer, *Naša policija*, ur. dr. B. Bratić, god. 6, br. 1367, tipografija d. d., Zagreb, 1925., str. 5.

ulicama vrijeme provode, kako piše u nastavku članka: "... u predvečerje blagdana, kada svaki purger rado prosjedi uz kupicu vinca..."¹¹⁶ Drugi je primjer također iz dnevnog lista *Večer*. Članak naslovljen "*Tragedija alkoholičara na Samoborskoj cesti*"¹¹⁷ govori o samoubojstvu radnika Johana Flajšhakera koji "*Kao radnik nije bio baš najmarljiviji, jer se često opijao... više dana u tjednu...*"¹¹⁸. Kao razlog smrti navodi se depresija jer nije mogao biti u društvu svoje velike ljubavi, boce vina. Naime, budući da je popio svu dnevnicu pokušao je u gostionici *Markušić* na zapis popiti litru vina. Nakon što su u gostionici odbili njegov zahtjev jer su ga poznavali, dotični se odlučio na tužan čin oduzimanja vlastitog života.¹¹⁹

Posljedice opijanja nisu bile pogubne samo za pojedince koji su konzumirali alkohol, već i za njihove obitelji. Često je razlog agresivnosti prema obitelji nezadovoljstvo odnosima u obitelji ili nezadovoljstvo životnim prilikama te nemogućnost njihove promjene. Tako nagomilane frustracije osobe pod utjecajem alkohola najčešće iskaljuju na svojim bližnjima koji su, iako nevini, meta verbalnog, a nažalost često i fizičkog zlostavljanja. Liječeni alkoholičar podijelio je svoje iskustvo u kojem kaže: "*Bio sam agresivan prema ukućanima jer sam bio sa svime nezadovoljan, a posebno odnosima u obitelji.*"¹²⁰. Crne kronike novina bile su pune nesretnih događaja te zločina nastalih pod redateljskom palicom alkohola. Primjerice, dnevni list *Večer* u članku *Napao oca nožem, jer mu neda rakije*¹²¹ donosi slučaj sina koji se opio rakijom te je tražio oca da mu natoči još jednu čašu. Otac mu je odgovorivši "... da to nije lijepo što dvadesetogodišnji momak hoće toliko piti..."¹²² zabranio daljnje opijanje. Sin Imbro nije najbolje primio zabranu pa je uzeo nož i "*Bez ikakova razmišljanja zamahnuo je nekoliko puta i udario rođenog oca nožem po rukama...*"¹²³. Naposljetku je sin uspješno savladan, a otac prevezen u bolnicu.¹²⁴ Drugi se slučaj, opisan u članku *Zločin alkoholičara: siluje vlastitu kćerku*¹²⁵, dogodio u okolini Sombora. U članku stoji da je otac,

¹¹⁶ Ibid, str. 5.

¹¹⁷ *Večer, Tragedija alkoholičara na Samoborskoj cesti*, ur. Đ. Vilović, god. 11, br. 2781, tipografija d. d., Zagreb, 1930., str. 4.

¹¹⁸ Ibid, str. 4.

¹¹⁹ Ibid, str. 4.

¹²⁰ Sabioni, M., *Socijalne dimenzije suzbijanja alkoholizma: primjer klubova liječenih alkoholičara*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2002., str. 37.

¹²¹ *Večer, Napao oca nožem, jer mu neda rakije*, ur. I. Sučić, god. 15, br. 3927, Tipografija d. d., Zagreb, 1934., str. 6

¹²² Ibid, str. 6.

¹²³ Ibid, str. 6.

¹²⁴ Ibid, str. 6.

¹²⁵ *Večer, Zločin alkoholičara: siluje vlastitu kćerku*, ur. B. Bratić, god. 7, br. 1594, Tipografija d. d., Zagreb, 1926., str. 4.

Štefan došao kući pijan te je želio spolno općiti s vlastitom kćeri. Unatoč njenom opiranju, otac je ipak izvršio "... *zvjerski čin*".¹²⁶ Počinitelji zločina u emocionalnim stanjima potenciranim konzumacijom alkohola nisu bili samo muškarci, već i pripadnice nježnijeg spola. Primjer žena koje su nemoralnim ponašanjem zatrudnjele te umorile svoju netom rođenu djecu donosi *Večer* u članku *Bezdušna majka*.¹²⁷ Nakon što je policija ustanovila da su dvije djevojke iz Kamnika utopile svoju djecu upitane su za imena očeva djece na što nisu mogle dati odgovor "... *jer su bile totalno pijane*..."¹²⁸ u trenutku kada su zatrudnjele.¹²⁹

Obitelji nisu bile jedine koje su ispaštale zbog rečenice "Ajmo popit jednu nakon posla" već je to često bio i javni red i mir, u prijevodu gostionice, birtije i rakijarnice. Osobe koje su voljele popiti imale su nekoliko omiljenih lokacija za ispijanje gemišta i rakije gdje se moglo dobro i potući. Popularne gostionice bile "... *su zagrebačke kavane Jelačić, American bar, Manduševac, Lovački dvor itd.*"¹³⁰. Dnevni list *Večer* donosi veliki broj članaka, poput *Krvava tučnjava u kavani „Jelačić“*¹³¹, koji svjedoče o ulozi alkohola u izbijanju tučnjava. Konkretno, navedeni članak opisuje sukob gospodina Vukmanovića s tri mladića koja su pijani izazivali goste u lokalima. Epilog sukoba je razbijena boca na glavi gospodina Vukmanovića koji se izvukao s lakšim fizičkim ozljedama.¹³² Tučnjave, uništena imovina, a ponekad i fatalni ishodi ako su u sukobu korištena i vatrena oružja nisu bili rijetkost na zagrebačkim ulicama. Osim fizičkih obračuna čašica za vrijeme i poslije posla rezultirala je djelima koja su ostavljala neizbrisive posljedice na mlade živote. Tako *Liečnički viestnik* donosi priču o učitelju koji je pijan seksualno napastovao učenice. Prema njegovom svjedočanstvu nije se sjećao tih događaja jer je s kolegama šest dana prije događaja proveo u teškom opijanju, a nastavu su držale učiteljice. Liječničko vještačenje je potvrdilo navode djevojčica o seksualnom zlostavljanju te je učitelj osuđen i poslan na rehabilitaciju jer je ustanovljeno da je alkoholizam uzrok njegovim radnjama.¹³³ Često, no ne i uvijek, događaji su krenuli krivim tijekom upravo nakon poziva na "čašicu kratkog" za vrijeme ili netom nakon završenog posla.

¹²⁶ Ibid, str. 4.

¹²⁷ *Večer, Bezdušna majka*, ur. D. Bubić, god. 7, br. 1611, Tipografija d. d., Zagreb, 1926., str. 4.

¹²⁸ Ibid, str. 4.

¹²⁹ Ibid, str. 4.

¹³⁰ Dugac, Ž., *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slika socijalne i zdravstvene povijest međuratnog Zagreba*, Srednja Europa, Zagreb, 2015., str. 185.

¹³¹ *Večer, Krvava tučnjava u kavani „Jelačić“*, ur. I. Sučić, god. 15, br. 3925, 1934., str. 3.

¹³² Ibid, str. 3.

¹³³ Žirovčić, I., *Slučaj bluda učitelja sa školskim djevojčicama*, *Liečnički viestnik*, ur. dr. Marković, god. 27, br. 3, Zbor ličnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1905., str. 120.-128.

Ispijanje alkoholnih pića nije bila odlika samo radništva i seljaštva, već i moćnijih te bogatijih slojeva stanovništva. Primjerice, u pismu upućenom 11. ožujka 1919. Povjerenstvu za unutarnje poslove Zemaljske vlade, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije upozorava na zabave gdje se alkoholom truju bogatiji i imućniji staleži.¹³⁴ Osim bogatih u alkoholu i duhanu uživali su i narodni poslanici u Narodnoj skupštini Jugoslavije.¹³⁵ Jedini prostor u skupštini gdje je bilo dozvoljeno objedovati, pušiti i konzumirati alkohola bila je gostionica skupštine.¹³⁶ Gostionica nikada nije bila pod upravom skupštinskih ureda, već se davao u zakup. Ipak, cijene u gostionici određivao je predsjednik skupštine te su one bile na razini prosječnih cijena u Beogradu.¹³⁷ Da su cijene političarima bile prihvatljive pokazuje posjet čehoslovačke i rumunjske parlamentarne delegacije na sastanak parlamentaraca Male antante 1937. godine.¹³⁸ Prilikom večere su parlamentarci Male antante popili alkoholnih pića u vrijednosti oko 30.000 dinara. U prosjeku, svaki parlamentarac je popio alkohola u vrijednosti od 100 dinara, tj. 5 litara bijelog vina ili 30 staklenki malog piva.¹³⁹ Izneseni primjeri dokazuju da najširi slojevi stanovništva nisu bili jedini koji su voljeli konzumirati alkohol, već da su to činili i viši slojevi društva. Ipak, pažnja trezvenjaka i socijalnih djelatnika bila je usmjerena prema većini stanovništva koja je živjela u siromaštvu i socijalnoj bijedi čime je bila izloženija oboljenju.

Reakciju društva, ponajprije apstinenata, liječnika i poduzetnika, nije trebalo dugo čekati. Primjerice, tvornica *Zagorka d. d.* u Bedekovčini uočila je da njihovi radnici, posebice s ruralnog područja, često rade u alkoholiziranom stanju. Kao protumjeru poslali su zahtjev Školi narodnog zdravlja za održavanjem predavanja s prikazivanjem filma. Uprava tvrtke predložila je termin predavanja van radnog vremena, dakle subota ili radni dan nakon 16 sati. Za predavača su predložili dr. Milana Švarića, potvrdili da su uvjeti osigurani te da će posjećenost biti velika. Škola u korespondenciji s tvornicom odgovara da im šalje film "*Alkoholizam*" te za predavača predlažu dr. Fedora Mikića.¹⁴⁰ Pronađen je podatak kako se predavanje odgodilo za 1928. godinu, ali nema informacija niti izvješća o tome je li se ono održalo i kako je prošlo. Zbog istovjetnog problema predavanje je zatražilo i osoblje željezničkog kolodvora u Velikoj Gorici. Predavanje je 23. veljače 1928. održao dr. Dušan

¹³⁴ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, molba zagrebačkog društva apstinenata zemaljskoj vladi, str. 1.

¹³⁵ Gašparić, J., *Tobak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije*, str. 26.-36.

¹³⁶ Ibid, str. 27.

¹³⁷ Ibid, str. 28.

¹³⁸ Ibid, str. 31.

¹³⁹ Ibid, str. 31.-32.

¹⁴⁰ HDA, fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kutija br. II

Begović. Kao i u prethodnom primjeru ni rezultati predavanja ni impresije predavača o tome kakav je utisak predavanje ostavilo na radnike nisu objavljeni ili sačuvani.¹⁴¹ Sudeći po izvješću koje je 1924. napisala Vanda Novosel, administrativna činovnica Higijenskog zavoda, slična predavanja održavana su i ranije. U izvješću stoji da je u razdoblju između 1920. i 1924. godine održano 159 predavanja o alkoholu s time da je više predavanja održano na selu negoli u gradu.¹⁴² Činjenica sugerira kako je problem alkoholizma itekako postojao te da je bio izraženiji među radnicima iz ruralnih negoli urbanih sredina. Razlog tomu može se potražiti u činjenici da je najveći broj radnika dolazio iz ruralnih sredina gdje je alkohol bio dijelom tradicije te se proizvodio u kućnoj radinosti.

Dok je implementacija sustavne edukacije stanovništva bila još u povojima, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, po uzoru na kolege iz Slovenije¹⁴³ snažno je zagovaralo rješenje problema putem zakonske regulative. Društvo je 11. ožujka 1919. godine Zemaljskoj vladi, točnije, Povjerenstvu za unutarnje poslove poslalo pismo u kojem upozorava na negativne posljedice svakodnevnog povećanja potrošnje alkoholnih pića. Argumenti su prezentirani tako da naglase opasnosti i negativne utjecaje konzumacije alkohola čime se implicira ispravnost stavova udruga apstinenata i sugerira donošenje zakonske regulative kao najboljeg rješenja. Primjerice, ističe se velika ekonomska nejednakost društvenih slojeva, što je bila činjenica. No, Društvo ovdje dodaje hiperboličan opis "gnjeva" siromašnih pišući da postaju "... sve ogorčeniji..."¹⁴⁴ na imućne koji se samo zabavljaju. Time, moguće, aludiraju na potencijalni klasni sukob kakav se dogodio u Rusiji dvije godine ranije. Svoje navode potkrepljuju događajima iz prosinca 1918. čime upozoravaju da je alkohol već kumovao u javnom izrazu nezadovoljstva te da je snažan poticaj za djelovanje što dovodi do rizika od "... teških ozljeda pa čak i smrti."¹⁴⁵ Zabrinuti za društveni moral i narodno zdravlje te u strahu od ponovnog prolijevanja krvi na ulicama u pismu predlažu ograničenje točenja alkoholnih pića prije jedanaest sati ujutro i nakon devet sati navečer te apeliraju da se zakon striktno poštuje bez obzira na društveni status osobe.¹⁴⁶ Tim pismom otvorena je javna rasprava o donošenju zakonske naredbe o ograničenju točenja alkohola na javnim prostorima. Društvo je, svojim izvještajem iz travnja 1919. godine, prvo podržalo Zemaljsko povjerenstvo za

¹⁴¹ Ibid

¹⁴² HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. XXX

¹⁴³ Liječnički vjesnik, *Suzbijanje alkoholizma na području narodne vlade SHS u Ljubljani*, ur. L. Novaković i V. Jelovšek, god. 41, br. 8, Zbor liječnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1919., str. 447.

¹⁴⁴ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, molba zagrebačkog društva apstinenata zemaljskoj vladi, str. 1.

¹⁴⁵ Ibid, str. 1.

¹⁴⁶ Ibid, str. 1.-2.

suzbijanje veneričnih bolesti. Povjerenstvo, između ostalog, u izvještaju navodi da je izvor spolnih bolesti neobuzdani seksualni nagon koji se javlja po pretjeranom konzumiranju "... sredstva koja pogoduju toj neobuzdanosti..."¹⁴⁷, dakle alkohola. Svojim, pomalo dramatičnim izvještajem poručuju da bi zakon o ograničavanju točenja alkohola zaštitio obitelj i omladinu koji svakodnevno postaju žrtve pojedinaca koji se zbog neumjerenog uživanja u alkoholu prepuštaju bludu. Molba Društva poduprta izvješćem Zemaljskog povjerenstva za suzbijanje spolnih bolesti naišla je na potporu političara. U arhivskim je dokumentima pronađen, pretpostavlja se, govor sa sjednice Zemaljske vlade 7. svibnja 1919. koji obrazlaže zašto bi se trebali prihvatiti argumenti iz molbe Društva apstinenata Hrvatske i Slavonije te Zemaljskog povjerenstva za suzbijanja veneričnih bolesti. Sadržaj bi se mogao sažeti u jednu rečenicu. Alkohol "... prouzrokuje dakle ogromnu moralnu, zdravstvenu i gospodarsku štetu."¹⁴⁸. Naposljetku, vlast je ili pokleknula pred argumentima molbe ili prepoznala koristi upućene molbe te donijela naredbu o ograničenju točenja alkohola 7. srpnja. 1919. koju je potpisao v.r. ban Tomislav Tomljenović.¹⁴⁹ Naredba je objavljena u *Narodnim novinama* 11. srpnja 1919. godine.¹⁵⁰ Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja prilikom čitanja naredbe došao je do zaključka da je naredba gotovo identična zakonu donesenom u Sloveniji šest mjeseci ranije.¹⁵¹ Prema tom zaključku zbora liječnika može se konstatirati da vlast njenoj izradi nije posvetila mnogo vremena čime je pokazala da im ona nije bila prioritet, već se stvara dojam da se bez razmišljanja o mogućim posljedicama htjelo udovoljiti zahtjevima apstinentskih udruga, medijima naklonjenim ideji trezvenosti i zdravstvenih djelatnika. Ukratko, naredba je definirala točno vrijeme kada se alkohol mogao točiti i u kojim objektima. Tvorci naredbe su posebnu pozornost posvetili žestokim pićima od kojih poimence spominju rakiju. Članak je zabranio točenje žestokih pića od subote u 18 sati do ponedjeljka u 11 sati¹⁵² jer se nedjeljom, kada je bio jedini slobodan dan, najviše pilo.¹⁵³ Pazilo se i na dopuštenu razinu piva i vina. Tako je osoba smjela popiti najviše litru piva ili pola litre vina. Posebnu važnost imao je članak kojim se ograničava ulazak u gostione osobama pod utjecajem alkohola te osobama

¹⁴⁷ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, Zemaljsko povjerenstvo za suzbijanje veneričnih bolesti, str. 1.

¹⁴⁸ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, obrazloženje uvažavanja predstavke društva apstinenata i povjerenstva za suzbijanje veneričnih bolesti

¹⁴⁹ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, naredba broj 3712/X.-9870.-1919.

¹⁵⁰ Narodne novine, *Naredba povjerenstva za unutarnje poslove odjela za zdravstvo o prodaji i točenju alkoholnih pića*, odg. ur. Janko Hörer, Kr. zemaljska tiskara, Zagreb, 1919., str. 1.

¹⁵¹ Liječnički vijesnik, *Suzbijanje alkoholizma na području narodne vlade SHS u Ljubljani*, ur. L. Novaković i V. Jelovšek, god. 41, br. 8, 1919. str. 447.-448.

¹⁵² HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, naredba broj 3712/X.-9870.-1919., str. 1.

¹⁵³ Novi život, *Apstinentski pregled*, ur. A. Štampar, god 1, br. 3, 1913., str. 10.

mlađim od 16 godina bez pratnje odraslih. Također, točenje alkohola mlađima od 16 bilo je strogo zabranjeno, čak i ako su bili u pratnji odraslih osoba.¹⁵⁴ Svrha tih zabrana bilo je sprječavanje intoksikacije mladih osoba, no time nije prekinut ritual inicijacije dječaka koji se mogao provesti u obiteljskom domu s domaćim zalihama.

Zakon je naišao na promjenjivo raspoloženje javnosti kako to obično biva kada se radi o pitanju ograničenja ljudskih radosti. S jedne su strane društava apstinenata, većina liječnika te dio medija bili zadovoljna donesenom odredbom.¹⁵⁵ S druge strane, udruge gostioničara bile su izuzetno ogorčene. Na adresu Povjerenstva za unutarnje poslove poslano je mnogo pisama s molbom da se naredba povuče. U arhivu su sačuvana pisma udruga gostioničara iz Križevaca, Samobora, Bjelovara, Koprivnice, Petrinje, Crikvenice i tako dalje. Nezadovoljstvo potezom Povjerenstva za unutarnje poslove iskazali su i Savez gostioničarsko-krčmarskih zadruga i trgovačko-obrtnička komora u Zagrebu. Sva su pisma veoma sličnog sadržaja no osim molbi za ukidanjem naredbe u nekim se pismima mogu pronaći i prijedlozi za kompromisno rješenje. U uvodnim dijelovima navodi se uglavnom velika zabrinutost zbog općeg gospodarskog i moralnog stanja u državi. Dijeli se mišljenje povjerenstva i Društva trezvenosti vezana uz negativne posljedice sve veće potrošnje alkoholnih pića. Ipak, za razliku od Društva i povjerenstva, alkohol ne smatraju uzrokom već posljedicom.¹⁵⁶ Njihova obrana kreće od pretpostavke da je uzrok sve češćih opijanja ekonomske i socijalne prirode te su mišljenja da u tom smjeru treba tražiti i rješenje. Krivnju prebacuju na siromaštvo, a time i na piće koje je, zbog niske cijene, bilo najraširenije među pukom, rakiju. Savez gostioničarsko-krčmarskih zadruga navodi:

*"Nu ona (naredba) ne pogadja pravo mjesto, pravo leglo tih pogubnih pojava. Pijančevanje i opa(i)janje, samo za sebe pogubno obzirom na javnu sigurnost i čudorednost te kao pomagač razvijanja veneričnih bolest, proizlazi skoro isključivo od potroška rakije... Upravo ta pića predmetom su potroška najnižih, najširih slojeva."*¹⁵⁷

Iz ovih redaka poprilično je jasno koga gostioničari smatraju glavnim krivcem za "zločine" zbog kojih oni dolaze na stup srama. Ipak, generaliziranje nije rješenje problema. Mnogi su, ne samo najsiromašniji, završili očarani moćima alkohola, pa bila to rakija ili neko drugo piće. Ono što udruge ne spominju, a često su prakticirale, jest omogućavanje pijancima da zapisuju

¹⁵⁴ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, naredba broj 3712/X.-9870.-1919., str. 1.-2.

¹⁵⁵ Novi život, *Država u borbi protiv alkohola: Vladina naredba o ograničenju točenja alkoholnih pića*, ur. A. Štampar, god. 4, br. 9, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, 1919., str. 6.

¹⁵⁶ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, pismo gostioničarsko-kavanarskosvratištarskih zadruga u Karlovcu povjerenstvu za unutarnje poslove

¹⁵⁷ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, pismo Saveza gostioničarsko-krčmarskih zadruga povjerenstvu za unutarnje poslove, str. 2.

svoje dugove. Primjer toga prezentiran je u filmu *Dva brata*¹⁵⁸, a takva praksa u nekim lokalnim "krčmama" postoji i danas. Stoga se ne može kazati da su gostioničari "nevinašca" kakvim se žele prikazati. Nakon svaljivanja krivnje na rakiju prelaze na drugi dio svoje obrane. Započinju konstrukciju socijalnog pritiska naglašavanjem egzistencijalne važnosti alkoholne i popratne zabavne industrije za većinu stanovništva. Isticanjem činjenice da postoji 80 000 vinograda¹⁵⁹ te 15 000 gostionica¹⁶⁰ žele naglasiti koliko obitelji, posredno ili neposredno, ovisi o industriji alkohola. Socijalni pritisak se nastavlja te postepeno povećava navođenjem daljnjih posljedica. Prijete ukidanjem pogodnosti lokalnim činovnicima i umirovljenicima koji objeduju u gostionama za pet kruna te obustavom prakse dijeljenja obroka siromašnima.¹⁶¹ Prema članku u časopisu *Novi život*, gostioničari su svoje prijetnje počeli ostvarivati te uskraćivati hranu.¹⁶² Ako ovim ekonomsko-socijalnim argumentima nisu uspjeli natjerati vladu na razmišljanje o ukidanju naredbe ili kompromisu, sljedeći argument udarao je tamo gdje vladajuće najviše boli, po novčaniku. Udruge su napravile projekciju gubitaka koje će u slučaju dugotrajne provedbe naredbe pretrpjeti lokalni i državni proračun. Navedeno je da su gostionice "... bez sumnje najjači financijski faktor zemlje, koji izravno prodaje, a još više posreduje državi glavni dio njenih dohodaka."¹⁶³ Važna je i činjenica da se lokalni proračuni najviše pune putem "... općinske potrošarine, koje stoje u glavnoj mjeri u savezu s porastom i opadanje potroška vina."¹⁶⁴ Također, zbog vremenskog ograničenja točenja alkohola u opasnosti je posjećenost sajмова, a time i visina poreznih prihoda lokalne zajednice na čijem području se oni održavaju. Uz smanjenje poreznih prihoda, sajmovi su bili mjesta, kao danas burza, gdje se okretao veliki novac pa bi smanjenje posjećenosti uvelike negativno utjecalo na trgovinu.¹⁶⁵ Uz socijalno-ekonomske argumente navode još neke nelogičnosti pojedinih zakonskih odredbi čime dokazuju da je naredba napisana bez razmišljanja o dugotrajnim posljedicama. Primjerice, apsurdnim smatraju kažnjavanje gostiona ako se u njima zatekne pijana osoba. Pravilno ističu da se osoba mogla napiti obilazeći gostione, a sankcionirana će biti gostiona koju je zadnju posjetila.¹⁶⁶ Kao mjeru u

¹⁵⁸ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*, dokumentarno-igrani film, Škola narodnog zdravlja

¹⁵⁹ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, pismo Saveza gostioničarsko-krčmarskih zadruga povjerenstvu za unutarnje poslove, str. 3.

¹⁶⁰ Ibid, str. 4.

¹⁶¹ Ibid, str. 8.

¹⁶² Novi život, *Osveta gostioničara*, ur. A. Štampar, god. 4, br. 9, 1919. str. 9.

¹⁶³ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, pismo Saveza gostioničarsko-krčmarskih zadruga povjerenstvu za unutarnje poslove, str. 4.

¹⁶⁴ Ibid, str. 4.

¹⁶⁵ Ibid, str. 7.

¹⁶⁶ Ibid, str. 6.

tim slučajevima predlažu "...Švedski i Norveški sistem..."¹⁶⁷ koji kažnjava pojedinca pod utjecajem alkohola, a ne gostionu u kojoj je zatečen. Svoju obranu završavaju izrazom nade u postojanje kompromisnog rješenja te da neće morati molbe slati u Beograd, što je jedna vrsta političkog pritiska.¹⁶⁸ Ekonomski pritisci su naposljetku urodili plodom. *Liječnički vijesnik* i dnevni list *Obzor*¹⁶⁹ u članku "*Alkoholno pitanje pred meritornim rješenjem*"¹⁷⁰ donose vijest o osnivanju povjerenstva sastavljenog od zainteresiranih dionika sa zadatkom pronalaska kompromisnog rješenja. Dogovor je postignut te je povjerenstvo, kako u članku piše, pomirilo razlike među raznim interesnim grupama i primarno razmišljajući o dobrobiti naroda donijelo novi prijedlog naredbe.¹⁷¹ Većina članaka ostala je ista, no oni najvažniji, u prijevodu, oni oko kojih su se gostioničari najviše bunili, izmijenjeni su. Povjerenstvo je zajednički krenulo u borbu protiv žestokih pića, posebno rakije. Članku kojim se vremenski ograničuje točenje rakije dodana je regulativa količine koju pojedini gost smije konzumirati.¹⁷² U očima Društva apstinenata ova je promjena pozdravljena kao poboljšanje u usporedbi s prethodnom verzijom članka. S druge strane povjerenstvo ukida ograničavajuće mjere vezane uz točenje piva i vina.¹⁷³ Zadnja bitna promjena tiče se primjedbi gostioničara na način kažnjavanja gostione u kojoj se pijani gost zatekne. Izmjenom članka sada se kažnjavao pijani gost, a gostioničar samo u slučaju da ga se uhvati u točenju pića pijanom gostu. Također, novost u tom članku bilo je javno objavljivanje imena pijanica u organu Saveza gostioničarskih zadruga i *Vjesniku namještenika* čime bi automatski dobili zabranu ulaska u gostione.¹⁷⁴ Prijedlog je zadovoljio obje strane i kao takav trebao je postatati naredba važeća za Hrvatsku. No, naredba nije izašla u *Narodnim novinama*, stoga se pretpostavlja da nikada nije stupila na snagu. Mogući razlog tomu pronalazi se na kongresu gostioničara, u listopadu 1919. godine. Gostioničari su rezolucijom zatražili od vlade u Beogradu odbacivanje naredbe o ograničenju točenja alkohola do 1. studenog. Prema njihovom mišljenju naredba nije bila pravedna jer u nekim dijelovima države, kao u Hrvatskoj, zakon vrijedi dok u nekim, kao Dalmaciji, ne vrijedi. Ako se naredba ne povuče gostioničari će potpuno zanemariti naredbu i nastaviti posloovati kao i

¹⁶⁷ Ibid, str. 6.

¹⁶⁸ Ibid, str. 10.

¹⁶⁹ Obzor, *Alkoholno pitanje pred meritornim rješenjem*, ur. V. Lunaček, god. 60, br. 195, Štamparski zavod d. d., Zagreb, 1919., str. 3.

¹⁷⁰ *Liječnički vijesnik*, *Alkoholno pitanje pred meritornim rješenjem*, ur. dr. L. Novković i dr. V. Jelovšek, god. 41, br. 9, 1919. str. 496.

¹⁷¹ Ibid, str. 496.

¹⁷² Ibid, str. 497.

¹⁷³ Ibid, str. 497.

¹⁷⁴ Ibid, str. 496.-497.

prije odredbe.¹⁷⁵ S približavanjem roka vlada je gostioničare pozvala na sastanak koji je rezultirao pretvaranjem naredbe u nacionalni zakon potpisom ministra unutarnjih poslova Svetozara Pribićevića.¹⁷⁶ Naredba je izašla u *Narodnim novinama* 15. prosinca 1919. čime je postala važeća za cijelu državu.¹⁷⁷ U završni tekst naredbe unesena je jedna izmjena koja se odnosi na članak osam. Prema tom je članku iz srpnja 1919. sva prikupljena globa išla u korist suzbijanja alkoholizma, dok je verzija iz prosinca 1919. propisivala da sva prikupljena globa ide "... u korist državne blagajne."¹⁷⁸¹⁷⁹ Odredbom iz srpnja 1919. jasno je definirana namjena sredstava prikupljenih od kazni dok se prema novom zakonu novac slijeva u državni proračun te njegova namjena postaje upitna. Unatoč trudu uloženom u donošenje naredbe vlast je zakazala u njenom provođenju pa Društvo apstinenata u svojem organu *Novi život* konstatira "... da će to ostati pusto obećanje, jer vidimo, da se te naredbe ne drže ni tamo gdje je već proglašena."¹⁸⁰ Dokazi tih tvrdnji mogu se pronaći u članku u *Obzoru* s početka 1920. u kojem se navodi da su unatoč redarstvenoj naredbi da djeca ispod 10 godina (iako naredba propisuje 16) ne smiju biti na ulicama i u javnim lokalima poslije 18 sati, uočeni slučajevi "... bose i trošno obučene..."¹⁸¹ djece koja prodaju "... šibice, razglednice i druge sitnice."¹⁸² Time su djeca bila izložena neprikladnim scenama te opasnosti da se povedu primjerom starijih.¹⁸³ Dnevni list *Obzor*, nadalje, donosi vijest o zabrani točenja alkohola dan ranije i na dan izbora za zagrebačku skupštinu 1920. godine.¹⁸⁴ Činjenica da su djeca mnogo mlađa od 16 godina boravila u gostionama nakon redarstvenog sata te da je postojala potreba da se izdaje dodatna naredba o zabrani točenja jasno govori o neuspjehu nacionalne naredbe o ograničenju točenja alkoholnih pića, tj. da su je očigledno ignorirali gostioničari ali i oni koji su je trebali provoditi.

Nepobitna je činjenica da su se u Hrvatskoj konzumirala alkoholna pića i u ranijim stoljećima, no zbog visokih cijena to nije bilo toliko izraženo te se nije smatralo kao opasnost. Ipak, to se promijenilo s modernizacijom proizvodnje čime je cijena alkohola znatno

¹⁷⁵ *Obzor, Kongres gostioničara*, ur. V. Lunaček, god. 60, br. 252, 1919., str. 2.

¹⁷⁶ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, naredba ministarstva unutrašnjih dela br. 7415, str. 2.

¹⁷⁷ *Narodne novine, Naredba o ograničenju točenja alkoholnih pića*, odg. ur. Janko Hörer, Kr. zemaljska tiskara, Zagreb, 1919., str. 1.

¹⁷⁸ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, naredba ministarstva unutrašnjih dela br. 7415, str. 2.

¹⁷⁹ *Ibid*, str. 1.-3.

¹⁸⁰ *Novi život, Država u borbi protiv alkohola*, odg. ur. L. Thaller, god. 5, br. 1, 1920., str. 14.-15.

¹⁸¹ *Obzor, Djeca pred gostionama*, ur. V. Lunaček, god. 61, br. 53, Štamparski zavod d.d., Zagreb, 1920., str. 3

¹⁸² *Ibid*, str. 3

¹⁸³ *Ibid*, str. 3.

¹⁸⁴ *Obzor, Naredba o zabrani točenja alkoholnih pića dan prije i na sam dan izbora*, ur. V. Lunaček, god. 61, br. 65, Štamparski zavod d.d., Zagreb, 1920., str. 3.

reducirana. Novi ekonomski odnosi su, s druge strane, doprinijeli povećanju socijalnog pritiska na radnika što je dodatno pospješilo rast potrošnje, a time i proizvodnje. Posljedice puštanja "duha iz boce" bile su degradacija moralnog i sigurnosnog stanja, no one su s vremenom utjecale i na ekonomsko stanje. Apeli apstinenata¹⁸⁵ i gostioničara¹⁸⁶, osim što dokazuju ozbiljnost problema u Hrvatskoj pokazuju i da Jugoslavenska država nije bila jedina država koja se suočila s problemom alkoholizma.

5. Svijet u čaši¹⁸⁷

Potrebno je odmah, bez okolišanja, napomenuti da potpune istine nema niti u pismima apstinenata, ali niti u pismima gostioničara. U nadjačavanju argumentima ističe se jedna neosporna činjenica, a to je da Jugoslavenska država nije iznimka kada je o opijanju riječ. Tvrdnje u pismima su uglavnom općenite te ne zadiru u meritum problema. Pisma otvaraju više pitanja, nego što nude odgovora. Primjerice, jesu li problem alkoholna pića općenito ili određene vrste? Jesu li mjere poduzete parcijalne ili vrijede za sve vrste alkohola, bez iznimaka? Na ova, ali i druga pitanja, odgovor će dati primjer četiriju država, Sjedinjene Američke države, Poljska, Francuska i Engleska.

a) Engleska

Dio je Ujedinjenog Kraljevstva s dugom tradicijom ispijanja alkoholnih pića, posebice piva. Svako je selo proizvodilo svoje *Ale* pivo za lokalnu potrošnju i prodaju na sajmovima diljem Engleske.¹⁸⁸ Status piva u Engleskoj nikad nije doveden u pitanje te se nikada trezvenjaci nisu pobunili protiv konzumacije piva. Trn u oku engleskih trezvenjaka bio je džin. Stigao je zajedno s Williamom III Oranskim iz Nizozemske i ubrzo osvojio duše i jetra Engleskih radnika u industrijskim sredinama poput Manchester-a i Liverpool-a.¹⁸⁹ Vrhunac potrošnje džina, poznat pod nazivom *Gin Craze*¹⁹⁰, dolazi 1751.¹⁹¹ godine. Pisac Henry Fielding, koji je tada obnašao dužnost suca za prekršaje, zabilježio je: "*U posljednje se vrijeme pojavila nova vrsta pijanstva... izazvano... otrovom zvanim džin... Mnogi... progutaju pinte ovog otrova... čije stravične posljedice imam nesreću vidjeti svakog dana, a i*

¹⁸⁵ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII molba zagrebačkog društva apstinenata zemaljskoj vladi, str. 2.

¹⁸⁶ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. LXVIII, pismo Saveza gostioničarsko-krčmarskih zadruga povjerenstvu za unutarnje poslove, str. 5.-6.

¹⁸⁷ Svijet u čaši, Hrvatska revija za vino, kulturu jela, pića i turizam, <http://www.mam-vin.hr/>

¹⁸⁸ Corfield, J., *Europe, Western*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 544.

¹⁸⁹ Clemis, D. *Gin Epidemic in England*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 620.

¹⁹⁰ Corfield, J., *Europe, Western*, str. 545.

¹⁹¹ Ibid, str. 545.

mirisati."¹⁹² Vlada se protiv džina pokušala boriti zakonskim rješenjima, poput *Gin Act*-a iz 1751. kada je drastično podignut porez na njegovu proizvodnju i točenje.¹⁹³ Slično kao i kod naredbe o ograničenju točenja alkoholnih pića u Hrvatskoj, u Engleskoj su započeli prosvjedi protiv zakona koji su naglašavali licemjerje donositelja zakona te ukazuju na ekonomsku važnost džina.¹⁹⁴ S druge strane, trezvenjaci su provodili promidžbenu kampanju pod geslom "bolje pivo nego džin" čime se želio naglasiti kontrast između razornih posljedica džina i zdravstvenog te socijalnog efekta piva.¹⁹⁵ Nakon donošenja zloglasnog *Gin Act*-a izbili su neredi koji su brzo ugušeni.¹⁹⁶ Ipak, kao posljedica nezadovoljstva donošenim zakonom razvilo se crno tržište, tzv. *Gin lane*.¹⁹⁷ Funkcioniralo je poprilično jednostavno. Ljubitelj džina otišao bi do kuće na čijem je prozoru bila postavljena skulptura mačke, ili nešto nalik tome. Korisnik bi stavio kovanice u usta mačke, a potom bi iz šape, u kojoj je bila ugrađena slavina, iscurila tekućina.¹⁹⁸ Problem crnog tržišta vlada je riješila uz pomoć prirode. Naime, erupcijom vulkana Laki na Islandu 1783. Europu su zahvatile ekstremne klimatske promjene zbog kojih je nastala nestašica žitarica. Stoga je donesen zakon koji propisuje da se žitarice smiju koristiti samo za proizvodnju prehrambenih proizvoda što je proizvođače ostavilo bez sirovine za proizvodnju džina.¹⁹⁹ Kroz 19. i početkom 20. stoljeća među radništvom dominirali su pivo i loš viski.²⁰⁰ Zajedno s neadekvatnim higijenskim uvjetima života bili su uzrokom velikog broja oboljelih od raznih bolesti, najčešće tuberkuloze. Engleski znanstvenici napravili su analizu smrtnosti po uzrocima smrti koju donosi Štampar u svom djelu *Socijalna medicina*.²⁰¹ Rezultati pokazuju da su od alkohola najčešće umirali konobari i pivari, zatim lučki radnici te radnici koji su obavljali teške fizičke poslove.²⁰² Paradoksalno, od alkohola su najviše umirali upravo oni koji su njegovom prodajom zarađivali za život. Razlozi mogu biti brojni, ali najvjerojatniji je uzrok svakodnevna intenzivna konzumacija alkohola u društvu svojih gostiju. Njihovi najčešći i rado viđeni gosti, lučki radnici i radnici u teškoj industriji, ispijali su pića iz drugih, već navedenih razloga. U Engleskoj je tradicija ispijanja pive bila oduvijek prisutna te je postala nezaobilaznim dijelom engleske kulture.

¹⁹² Holland, B., *Užitak pića*, str. 53.

¹⁹³ Corfield, J., *Europe, Western*, str. 546.

¹⁹⁴ Clemis, D. *Gin Epidemic in England*, str. 620.-621.

¹⁹⁵ Ibid, str. 621.

¹⁹⁶ Corfield, J., *Europe, Western*, str. 545.-546.

¹⁹⁷ Holland, B., *Užitak pića*, str. 58.

¹⁹⁸ Ibid, str. 59.

¹⁹⁹ Ibid, str. 60.-61.

²⁰⁰ Hawley, F., F., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 19th Century*, str. 680.

²⁰¹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 51.-52.

²⁰² Ibid, str. 51.-52.

Stoga, protiv pive trezvenjaci glas nisu dizali. Aktivnosti trezvenjaka bili su usmjereni isključivo protiv žestokog pića, posebice džina. Svoja stajališta najbolje su iskazali geslom "Pivo da, a gin ne".

b) Francuska

Država u kojoj, zahvaljujući njenoj geografskoj poziciji pronalazimo mediteranski i anglo-saksonski tip pijenja. Mediteranska obala Francuske njeguje umjerenu, ali cjelodnevnu konzumaciju vina, dok u sjevernom dijelu države prevladava obilno ispijanje vina i žestokih pića. Pojavom industrijske proizvodnje cijena vina je znatno pala, a s time je porasla potrošnja.²⁰³ Jeftina vina uglavnom su se prodavala u gradovima gdje su živjeli radnici pristigli sa sela koji, pak nisu u gradu mogli očuvati tradiciju proizvodnje domaćeg vina. Stoga ne čudi činjenica da je početkom 19. stoljeća intenzitet opijanja u gradovima bio viši negoli na selu. Ipak, za to nisu krivi samo radnici, u postotku ravnopravno sudjeluje i bogatije stanovništvo. Ipak, za razliku od radnika koji su ispijali jeftino industrijsko vino i rakiju, imućniji su svoja nepca častili profinjenim konjacima i vrhunskim vinima.²⁰⁴ Ne ulazeći u socijalnu strukturu opijanja statistički podaci pokazuju da je Francuz u 19. stoljeću u prosjeku popio 160 litara vina godišnje, što je otprilike četiri boce tjedno, najviše u cijelom svijetu u tom razdoblju.²⁰⁵ Svakodnevno opijanje u sprezi s teškim radom, slabom prehranom, životom u neadekvatnim higijenskim uvjetima te opća neimaština doveli su do ekspanzije socijalnih bolesti među radništvom. Ipak, kako se može iščitati iz kritike romana "*Trovačnica*" Emila Zole, to nije toliko zabrinjavalo Francuze.²⁰⁶ Jedino što je krajem 19. stoljeća počelo zabrinjavati francusko društvo bila je povećana konzumacija Absinth-a. Izrazito jako piće s dodatkom sastojka zvanog thujone činilo je absinth izrazito toksičnim i halucinogenim pićem. Zbog toga su ga tijekom stoljeća najviše konzumirali pisci i umjetnici. Radnici su upoznali absinth tek krajem 19. stoljeća nakon napada filoksere²⁰⁷ na francuske, ali i europske vinograde.²⁰⁸ Česta i neumjerena konzumacija prouzročila je veliki broj trovanja, kriminalnih radnji, samoubojstva te nezgoda na radu. Uvidjevši stravične posljedice konzumacije absinth-a i žestokih pića povelu se borba za zabranom njihove proizvodnje i točenja. Hrvatski apstinentski časopisi, kao *Novi Naraštaj*, hrvatskim radnicima prenose dio borbe. Primjerice,

²⁰³ Philips, R., *France*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 573.-574.

²⁰⁴ Ibid, str. 574.

²⁰⁵ Ibid, str. 574.

²⁰⁶ Milačić, D., *Pogovor djela Trovačnica*, "Rad", Beograd, 1974., str. 433.

²⁰⁷ Bolest vinove loze koja je krajem 19. st. zahvatila Europu i izazvala nestašicu vina na tržištu

²⁰⁸ Philips, R., *France*, str. 574.

u članku "*Bistro i bar*"²⁰⁹ pišu da je "... *"apsint", užasno piće, koje je otrovalo pariške radničke organizacije... i otimlju(e) im sedmičnu zaradu.*"²¹⁰. Borba protiv žestokih pića vodila se slično kao i u Engleskoj, parolom "bolje vino nego absinth". U svitaj Prvog svjetskog rata absinth je i službeno zabranjen u Francuskoj. Društvo je prihvatilo vino kao zdraviju alternativu žestokom piću čime započinje obnova kulta francuskog vina. Štoviše, parlament je proglasio vino nacionalnim pićem te je svaki vojnik u vrijeme rata dobivao litru vina na dan.²¹¹ Generalno gledajući, Francuska nije pokrenula borbu protiv alkohola u cjelini, već samo protiv nekih vrsta žestokih pića, na primjer absinth-a. Vino je kao dio francuske kulture proglašeno nacionalnim pićem čime je zauzet ambivalentan stav spram alkoholnih pića.

c) Poljska

Velikim dijelom novije povijesti Poljska je bila razjedinjena država ujedinjena u stavu prema jednoj kemijskoj supstanci, alkoholu, a posebno votki. Pretpostavka je da značenje riječi votka dolazi od staroslavenske riječi za vodu.²¹² Činjenica koja jasno definira kulturološki značaj votke za istočne Slavene. Razvoj trgovine s industrijski razvijenim državama omogućio je tehnološki transfer, a time i rast proizvodnje votke te rast značaja alkoholne industrije za ekonomiju Poljske.²¹³ Poljsku je u 19. stoljeću zahvatila destilerska groznica. Samo u Galiciji nalazilo se oko 5 tisuća tvornica koje su proizvodile otprilike 16 milijuna hektolitara votke.²¹⁴ Zdravstvene posljedice konzumiranja velikih količina votke postale su uočljive. Socijalne bolesti, poput alkoholizma, spolnih bolesti i tuberkuloze, počele su odnositi velik broj života.²¹⁵ Vlade država, pod čijom vlašću se nalazio teritorij Poljske do ujedinjenja 1918. pokušale su problem riješiti poreznim mjerama. U Galiciji i Rusiji porezi su smanjili broj proizvođača, ali samo malih dok su veliki proizvođači i dalje godišnje plasirale oko 22,5 milijuna hektolitara žestokog pića.²¹⁶ Velika konzumacija žestokih, ponajviše votke, nastavila se i u neovisnoj Poljskoj. O tome svjedoče podaci o proizvedenom alkoholu u 20-tim godinama 20. stoljeća. Primjerice 1926. samo u 1.351 tvornici žestokih pića proizvedeno

²⁰⁹ Belovićeva, J., *Bistro i bar*, odg. ur. L. Kekić, Novi Naraštaj, god. 1, br. 3, Srpska Štamparija, Zagreb, 1906., str. 8.

²¹⁰ Ibid, str. 8.

²¹¹ Philips, R., *France*, str. 574.

²¹² Saunders, R., A., *Europe, Central and Eastern*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 536.-538.

²¹³ Kostiuhenko, T., *Poland*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 971.

²¹⁴ Ibid, str. 971.

²¹⁵ Kostiuhenko, T., *Poland*, str. 971.-972.

²¹⁶ Ibid, str. 971.-972.

je 62,6 milijuna litara alkohola.²¹⁷ Također, statistički podaci Svjetske zdravstvene organizacije otkrivaju da je stanovnik istočne Europe u međuraću godišnje popio u prosjeku 16,5 litara alkohola.²¹⁸ Velika proizvodnja dovela je, početkom 20-ih godina 20. stoljeća, do velike nestašice žitarica za prehranu stanovništva.²¹⁹ Poljske vlasti odlučile su jednim udarcem riješiti dva problema, nedostatak žitarica i opijanje stanovništva. Izglasano je ograničenje točenja alkoholnih pića u vrijeme blagdana.²²⁰ Ipak, većina lokalnih zajednica su radi "... *formalnih razloga poništile glasanje*."²²¹ čime su ograničenje točenja osudile na propast.²²² Trezvene udruge u Poljskoj, poput *Wyzwolenie*²²³, bile su razočarane takvim raspletom. Spomenuta udruga, formirana početkom 20. stoljeća, bila je jedna od najaktivnijih udruga. Novosti o radu i aktivnostima društva prenosile su se putem njihova istoimenog organa²²⁴, a osim publicističkih aktivnosti, društvo je organiziralo i postavilo nekoliko pokretnih izložbi.²²⁵ Ipak, sav napor trezvenjačkih udruga i liječnika nije imao značajnog učinka, budući da se prosječna godišnja potrošnja od 16,5 litara po stanovniku u drugoj polovici 20. stoljeća neznatno spustila na 14,5 litara godišnje.²²⁶ Tako statistički podaci jasno sugeriraju ono što je već napomenuto i za hrvatske krajeve, navike i tradicija teško umiru.

d) Sjedinjene Američke Države

Država sa zasigurno najpoznatijom pričom vezanom uz alkohol i pokušaj rješavanja problema prekomjernog pijenja 20-tih godina 20. stoljeća, poznatom prohibicijskom razdoblju. Donošenje prohibicijskog zakona nije bio kratkotrajan proces, već proces koji je trajao skoro cijelo stoljeće. Na krilima industrijske revolucije osnovan je veliki broj gradova, a u njima su se otvarali salooni, poznati i kao "klubovi radnika".²²⁷ Zahvaljujući sve većem broju saloona i jeftinom alkoholu u prva tri desetljeća 19. stoljeća konzumacija alkoholnih pića bila je najviša u povijesti SAD-a.²²⁸ U razdoblju kada je tehnologija brzo napredovala

²¹⁷ Rabinowicz, *Zdravlje u Poljskoj*, Liječnički vjesnik, gl. ur. V. Jelovšek, god. 52, br. 5, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije, Međimurja, Zagreb, 1930., str. 193.

²¹⁸ Saunders, R., A., *Europe, Central and Eastern*, str. 538.

²¹⁹ Obzor, *Iz Poljske*, ur. V. Lunaček, god. 61, br. 58, Štamparski zavod, Zagreb, 1920., str. 1.

²²⁰ Novi život, *Zabrana točenja alkohola u Poljskoj*, ur. L. Thaller, god. 5, br. 6, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, 1920., str. 13.

²²¹ Novi život, *Antialkoholni pokret 1930*, ur. I. Krznarić, god. 9, br. 3, Narodne Novine, Zagreb, 1931., str. 8

²²² Ibid, str. 8.

²²³ Novi život, *Poljaci i antialkoholizam*, ur. A. Štampar, god. 1, br. 1, 1913., str. 12.

²²⁴ Novi život, *Antialkoholni pokret 1930*, ur. I. Krznarić, god. 9, br. 3, 1931., str. 8.

²²⁵ Ibid, str. 8.

²²⁶ Saunders, R., A., *Europe, Central and Eastern*, str. 538.

²²⁷ Hawley, F., F., *Saloons, Wild west*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 3, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 1106.

²²⁸ Hawley, F., F., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 19th Century*, str. 677.

industrijalci su za rad na sve naprednijim strojevima trebali trijezne radnike.²²⁹ S time ciljem na umu započeli su suradnju s *Woman's Christian Temperance Movement* (dalje: WCTM), udruženjem trezvenih žena.²³⁰ Rezultat suradnje bio je vidljiv već 1830-ih kada je donesen *Fifteen Gallon Law*²³¹ u državi Massachusetts. Zbog svojih nedostataka i oštre kritike naroda zakon je relativno brzo povučen, 1840-ih godina, ali je pokazao da postoji volja zakonodavstva za donošenje i provedbu prohibicijskih zakona.²³² U razdoblju između sredine 19. stoljeća pa do 1919. vodila se propagandna bitka između *mokrih*²³³ i *suhih*²³⁴. Korišteni su različiti propagandni materijali, a kao novost među materijalima pojavio se film.²³⁵ Kampanja *suhih* dobila je podršku politike, poduzetnika i dijela javnosti. Posljedica takvog javnog pritiska bila je ratifikacija prohibicijskog zakona, tj. 18. amandmana, 1919. koji je na snagu stupio 1920. godine. Amandmanom zakona, poznatim kao Volstead-ov amandman²³⁶, u svim je državama SAD-a zabranjena proizvodnja, prodaja i uvoz alkohola.²³⁷ Očekivano, amandman nije jednako prihvaćen u javnosti. Amerikanci koji su štovali *kult* alkohola bili su, najblaže rečeno, revoltirani. Smatrali su da je ratificiranjem amandmana ugrožena njihovo pravo na slobodu odlučivanja.²³⁸ Posljedica amandmana, osim podijele na *suhe* i *mokre*, bio je i brzi rast organiziranog kriminala. Zabrana nije umanjila želju prosječnog američkog građanina za alkoholom, a inatljivo udovoljavanje toj potrebi nudilo je i dozu uzbuđenja. Građani su se pretvorili u kršitelje zakona i nastavili piti u skrivenim kafićima, tzv. *speakeasy* barovima i uživali u taktovima jazz glazbe.²³⁹ Najpoznatiji *speakeasy* barovi bili su *Stork Club* u New York-u i *Green Mill Cocktail Lounge* u Chicago-u.²⁴⁰ Organizacije koje su organizirale kriminalnu infrastrukturu krijumčarenja alkohola, većinom talijanska *mafija*,

²²⁹ Sutherland, S., S., *Gender and Alcohol reform*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 591.

²³⁰ Ibid, str. 594.

²³¹ Parson Miller, S., *Fifteen Gallon Law*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 557.

²³² Ibid, str. 557.

²³³ Pobornici proizvodnje i točenja alkohola

²³⁴ Trezvene udruge, pobornici zabrane proizvodnje i točenja alkohola

²³⁵ Pratt, C., D., *Films, Drinking in*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 560.

²³⁶ Kongresnik koji je predložio amandmane za detaljnije mjere provođenja prohibicijskog zakona.

²³⁷ Plume, S., J., *Eighteenth Amendment*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 521.

²³⁸ Mercadal, M., T., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 20th Century*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 3, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 684.

²³⁹ Plume, S., J., *Eighteenth Amendment*, str. 526.

²⁴⁰ McMichael, A., *Speakeasies and Blind Pigs*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 3, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 1186.

ubrale su velike svote novca. Dovoljno govori podatak da je SAD izgubio 11 bilijuna dolara poreznih prihoda. Također, troškovi provođenja prohibicije dodatno su SAD koštali oko 300 milijuna dolara.²⁴¹ Ipak, kriminalna djela pripadnika mafije, korupcija te rast ilegalnog uživanja alkohola nisu bili dostatni da konzervativna Amerika prizna grešku i opozove zakon. Početak pada zakona uzrokovao je slom burze 1928. godine. Ekonomski krah pokrenuo je lančanu reakciju te izazvao ono što se danas naziva *velikom depresijom*. Političari su uočili da državi hitno treba svježi kapital, a ljudima posao. Mnogi su tada argumentirali da će legalizacija alkohola povećati porezne prihode države, otvoriti nove prilike za poduzetnike te, što je najvažnije, povećati stopu zaposlenosti.²⁴² Smanjeni prihodi te ogroman trošak provedbe prohibicijskog zakona nagnali su kongres da 1933. ratificira 21. amandman čime je označen kraj prohibicije u Americi.²⁴³

U predstavljenim primjerima vidljiv je jednak obrazac nastanka problema s distinkcijom u načinu njegovog rješavanja. Primjetno je da se borba protiv alkohola povela tek kad su posljedice poprimile zabrinjavajuće razmjere, pa čak i u SAD, gdje se prohibicija počinje uvoditi nakon što je razina potrošnje dosegla najveće razine. Sličnosti s Jugoslavenskom državom su značajne. Zakonom iz 1919. djelomično je primijenjena prohibicija ograničenjem točenja alkohola vikendom, da bi potom, nakon brojnih pritužbi ugostitelja, ozakonjeno kompromisno rješenje. Usuglašavanje stavova dovelo je do zakona koji je ograničio prodaju žestokih pića vikendom čime se prihvatio engleski i francuski model. Stanovništvu je time dopuštena, a na neki način, i potaknuta potrošnja vina i piva. Također, kako je iz primjera vidljivo, sve do tada poduzete mjere nisu pomogle iskorijeniti alkohol iz društva, upravo suprotno, još su više učvrstile njegovu poziciju u društvu. Imajući tu činjenicu na umu, postavlja se pitanje je li postojala strategija koja bi pružila šansu za ravnopravnu borbu u ringu s alkoholom.

6. „Lakše je bolest spriječiti nego izliječiti“²⁴⁴

Bilo je očito kako su u borbi protiv alkoholizma potrebna nova i drugačija rješenja. U svijetu se, usporedno s moralističkim pristupom i donošenjem zakonskih mjera za suzbijanje alkoholizma, pojavio novi koncept medicine, socijalna medicina. Mnogi su u novoj vrsti medicine vidjeli potencijalno rješenje za probleme u javnom zdravstvu, a time i rješenje

²⁴¹ Mercadal, M., T., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 20th Century*, str. 684.-685.

²⁴² Ibid, str. 684.

²⁴³ Ibid, str. 684.-685.

²⁴⁴ Štampar, A., *Primjetbe k osnovi zakona o čuvanju narodnog zdravlja*, Liječnički vijesnik, ur. L. Novaković i V. Jelovšek, god. 41, br. 8, 1919. str. 425.

problema prekomjernog ispijanja alkoholnih pića u gostionama, kavanama i rakijarnicama. Dr. Štampar je u uvodu svog djela *Socijalna medicina* zapisao: "*Naše narodno zdravlje je jako oronulo. Ovaj problem može da reši samo socijalna medicina.*"²⁴⁵. Socijalnu medicinu Štampar smatra "...*naukom...*"²⁴⁶ koja je povezana "...*sa sociologijom i sociološkim metodama rada.*"²⁴⁷. Stoga je definira sljedećim riječima:

"*Socijalna medicina je nauka, koja se bavi ispitivanjem međusobnog uticaja socijalnih odnosa i patoloških pojava u narodu i pronalaženjem mera socijalnog karaktera za unapredjenje narodnog zdravlja.*"²⁴⁸

Među europskim se liječnicima od sredine 19. stoljeća širi ideja proučavanja socijalnih uvjeta i uzroka izbijanja bolesti te poduzimanje socijalnih mjera za povećanje kvalitete narodnog zdravlja. Popularnost socijalne medicine raste nakon završetka Prvog svjetskog rata kada je mnogi liječnici i znanstvenici počinju doživljavati svjetlom na kraju mračnog tunela. Njen najpoznatiji zagovornik bio je Rudolf Virchow (1821-1902), slavni berlinski patolog koji se bavio problemom neadekvatnih higijenskih uvjeta, a potencijalno je rješenje vidio u metodama socijalne medicine. Drugi znameniti pobornik socijalne medicine bio je liječnik Alfred Grotjahn (1869-1931) koji je postao prvi profesor nove zdravstvene politike na sveučilištu u Berlinu te je u području primjene metoda socijalne medicine snažno utjecao na mnogobrojne mlade liječnike i znanstvenike.²⁴⁹ Po mišljenju Virchowa, Grotjahna i ostalih pobornika socijalne medicine njen je primarni zadatak spriječiti izbijanje raznih epidemija među stanovništvom koristeći se metodama preventivne medicine. Cilj je ponajviše bio okrenut prema pripadnicima radničkog sloja koji iz ruralnih sredina u potrazi za poslom dolaze u gradove te su primorani raditi za niske nadnice, živjeti u higijenski neadekvatnim stanovima i raditi u nesigurnim uvjetima. Time, socijalna je medicina prepoznala ulogu radnika u modernim ekonomskim sustavima te prihvatila sve rašireniju nauku o ljudskom kapitalu. U "... *ekonomiji s ljudima...*"²⁵⁰, kako Štampar naziva ideju ljudskog kapitala, radnik postaje bitan čimbenik u rastu i razvoju nacionalnih ekonomija. Kapital time ne pokazuje svoju "milosrdnu" stranu, već počinje shvaćati da je za povećanje proizvodnje potreban sretan, ali prije svega zdrav radnik. Mijenjanjem ekonomskog smjera država dobiva dodatnu zadaću. Uz osiguranje povoljnih investicijskih preduvjeta, zakonom mora uspostaviti pravedno socijalno osiguranje za radnika. Zajedno, ideja o ljudskom kapitalu i socijalnoj

²⁴⁵ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 3.

²⁴⁶ Ibid, str. 5.

²⁴⁷ Ibid, str. 5.-6.

²⁴⁸ Ibid, str. 6.

²⁴⁹ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 18.-19.

²⁵⁰ Štampar, A., *Primjetbe k osnovi zakona o čuvanju narodnog zdravlja*, Liječnički vijesnik, ur. L. Novaković i V. Jelovšek, god. 41, br. 8, str. 424.

medicini pretvaraju liječnike u socijalno-ekonomski faktor, a radnici "... postaje(u) objektom nacionalne(ih) ekonomije(a), a ne ostaje(u) samo subjektom ...".²⁵¹

Zakon, kao slovo na papiru, bio je tek početak, preduvjet za daljnje korake. Put prema, prije svega zdravom, a onda i sretnom radniku podrazumijevao je promjenu metode liječenja. Dotadašnja praksa, kurativna, bila je sasvim uobičajena praksa u svijetu, pa i u Kraljevini SHS. Bazirala se na liječniku kao samostalnom obrtniku, a često se opisivala i kao život "... od bolesti..."²⁵². Kao obrtnik, liječnik je težio zaradi, stoga je više posvećivao pažnje imućnijim pacijentima nego li radništvu i seljaštvu. Razliku između kurativne i nove prakse na selu dobro je vidljiv u filmu *Dva brata*²⁵³. U filmu jedan od braće, Ivan, mukotrpno radi kako bi prehranio svoju obitelj. Njegov posao na polju izuzetno je težak, a higijenski uvjeti života i rada štetni po njegovo zdravlje. Uz sve to, Ivan za vrijeme odmora pije jer vjeruje da će ga alkohol okrijepiti i dati snagu za daljnji rad, obično bi pio vino ili rakiju.²⁵⁴ Alkohol, zajedno s neadekvatnim životnim i radnim uvjetima negativno djeluje na tjelesni imunološki sustav i pretvara ga u savršen plijen za bolesti, na primjer tuberkulozu. U suradnji s alkoholom, sušica²⁵⁵ može postati iznimno opasna. Razlog tomu je sustavno uništavanje jednog od ključnih proizvođača imunološkog sustava organizma, jetre. Tvrdnju je dokazao prof. Weichselbaum istraživanjem povezanosti ciroze jetre²⁵⁶ s tuberkulozom. Ustanovio je da od 162 oboljela njih 60 ima cirozu jetre, što je otprilike 37% slučajeva.²⁵⁷ Također, osobe u alkoholiziranom stanju često zanemare osnovne higijenske navike čime bolestima, poput tuberkuloze, širom otvaraju vrata.²⁵⁸ Ivan je neko vrijeme osjećao vrućicu, ali je znao da bez njegova rada u polju neće biti uroda, a to znači da neće biti hrane na stolu. Nastavlja sa svakodnevnim obavezama čime samo pogoršava stvari.²⁵⁹ Također, ne želi pozvati liječnika jer je uvjeren kako je to samo manja prehlada, a liječnički pregled u gradu nije besplatan. Navedenu činjenicu potvrđuje cjenik osječkih liječnika iz 1920. izražen u krunama. U cjeniku

²⁵¹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 9.

²⁵² Bogić, G., *O zadaći lekara u XX. veku*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek i L. Thaller, god. 43, br. 1, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1921., str. 4.

²⁵³ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*

²⁵⁴ Ibid

²⁵⁵ Drugi naziv za tuberkulozu koji je nastao jer pacijent zaražen tuberkulozom brzo gubi kilograme pa izgleda kao da se "suši".

²⁵⁶ Bolest izazvana svakodnevnim i prekomjernim ispijanjem alkohola

²⁵⁷ Štampar, A., *Dan austrijskih antialkoholičara*, Liječnički vijesnik, ur. R. Marković i V. Florschütz, god. 30, br. 12, Zbor liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1908., str. 388.

²⁵⁸ Levičnik, A., *Alkohol in tuberkuloza*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, god. 35, br. 3, Zbor liječnika Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1913., str. 105.

²⁵⁹ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*

stoji da pregled u sjedištu liječnika košta, za radnika velikih, 80 kruna.²⁶⁰ Ivan nastavlja raditi u polju i ispijati alkohol sve do trenutka kada kap prelije čašu i Ivan dobiva veliku vrućicu te ne može izaći iz kreveta.²⁶¹ U selu nema liječnika budući da rijetko koji liječnik želi doći raditi na selo.²⁶² Za to postoji više razloga među kojima treba izdvojiti financije, medicinsku infrastrukturu i nedostatak međusobnog povjerenja. Seljaci nemaju dovoljno novaca da plate liječničke usluge, a ambulate u selu bile su iznimna rijetkost. U ono malo mjesta gdje su postojale, takva pogodnost rijetko se iskorištavala. Većina liječnika zaposlenih na selu čeznuli su za pogodnostima grada te su nevoljko obavljali svoju dužnost čime su samo produbljivali jaz između službene medicine i lokalnog stanovništva te učvrstili razne mitove narodne medicine. Hipotetski, u Ivanovu selu nema liječnika te se njegova obitelj odlučila dovesti liječnika iz grada koji je prema prije navedenom cjeniku naplaćivao 96 kruna za pregled van sjedišta liječnika uz dodatak 10 kruna po kilometru.²⁶³ Usluga kurativnog liječnika sastojala se od pregleda, analize simptoma, postavljanja dijagnoze te propisivanja lijeka čije troškove snosi obitelj. Liječnik će dati nekoliko savjeta, ali neće potratiti svoje dragocjeno vrijeme na savjetovanje obitelji kako da se kvalitetnije pobrine o bolesniku, jer vrijeme koje će utrošiti na edukaciju obitelji njegova će urbana konkurencija iskoristiti za pružanje usluga klijenteli dubljeg džepa. U filmu je prikazana praksa socijalnog liječnika koji redovito obilazi pacijenta te daje mnoštvo savjeta kako brinuti o bolesniku.²⁶⁴ Kurativna praksa uvelike je pridonijela negativnom kontekstu riječi "liječnik" na selu. Stjepan Radić je prilikom govora na skupu u Zlataru 1927., kako objavljuje časopis *Hrvat*, izrekao: "*Današnji liječnici, veli Radić, su gulikože, oni ne nastoje da bolesnika izliječe, nego da od njega izvuku što više novca.*"²⁶⁵. Posljedica skupocjene liječničke usluge, nezainteresiranosti gradskog liječnika za seljaštvo i radništvo te nedostatka infrastrukture bilo je okretanje prema narodnim običajima, vjeri i *nadriliječnicima*²⁶⁶.²⁶⁷ Za razliku od liječnika, nadriliječnici su bili dijelom seoske zajednice te tako dijelili njihovu gorku sudbinu i bili mnogo solidarniji s narodom. Liječili su sve vrste bolesti te skidali razne uroke za sitnu naknadu. U kategoriju nadriliječnika ubrajale su se i seoske babice čija su specijalnost bili porodi i savjetovanja o odgoju. Nadriliječnici su u

²⁶⁰ Jelovšek, V., *Novi cjenik liječničkih pregledaba kod osjeg. društva*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, god. 42, br. 4., 1920. str. 196.

²⁶¹ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*

²⁶² Štampar, A., *Naše narodno zdravlje*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, god. 35, br. 1, 1913., str. 16.

²⁶³ Jelovšek, V., *Novi cjenik liječničkih pregledaba kod osjeg. društva*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, god. 42, br. 4., 1920. str. 196.

²⁶⁴ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*

²⁶⁵ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 50.

²⁶⁶ Naziv za narodne liječnike bez adekvatnog medicinskog znanja među gradskim liječnicima

²⁶⁷ Bazala, V., *O nadriliječništvu*, Liječnički vijesnik, odg. ur. V. Jelovšek, god. 54, br. 10, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1932., str. 306.

liječenju pacijenta koristili zastarjele metode kao puštanje krvi, a univerzalni lijekovi su im bili alkohol i razne "trave". Narod je vjerovao da će ispijanje alkohola očvrnuti organizam i učiniti ga manje ranjivim na napadaje raznih bolesti. Također, u slučaju raznih bolova kod djece, nesanice ili "glista"²⁶⁸, babice bi majkama uvijek preporučile davanje male doze rakije ili žestokog pića što je znalo imati i smrtne konzekvence, posebno kod novorođenčadi.²⁶⁹

Suštinska suprotnost kurativnoj praksi bile su metode socijalne medicine. U ispunjavanju cilja socijalna medicina se nije oslanjala na tradicionalne metode, kao što su lijekovi. Nova zdravstvena politika imala je vlastite metode liječenje bazirane na popravljaju i zadovoljavanju socijalno-higijenskih standarda. Pobornici socijalne medicine borili su se sredstvima kao što su sanacije naselja, uređivanje vodovoda i kanalizacije, izgradnje adekvatnih stanova, uređivanje higijenskih uvjeta u tvornicama, propagandom, jednakom zdravstvenom skrbi za sve društvene slojeve, zaštitom radnika, školskom higijenom, edukacijom naroda te mnogim drugim metodama koje omogućavaju poboljšanje javnog zdravstva i civilizacijski napredak.²⁷⁰ Iz arsenala oružja socijalne medicine valja izdvojiti primarno i najučinkovitije, a to je edukacija. Nju je, prema dr. Štamparu, provodila socijalna pedagogika, grana socijalne medicine. Zadatak edukacija, osim primarnog učenja o bolestima i načinima preventive, bila je ponovna izgradnja porušenih mostova između službene medicine i radništva te ruralnog stanovništva. Stoga, nije bilo boljih "... učitelji(a) naroda."²⁷¹, od socijalnih liječnika.²⁷² Osim držanja predavanja i češće interakcije s narodom, socijalna medicina zahtijevala je promjenu postavljanja dijagnoze. Liječnik vođen principima socijalne medicine svoju je dijagnozu davao na temelju socijalno-higijenskih okolnosti u kojima je pacijent i njegova obitelj živjela. Promjena metode bila je potrebna zbog toga što su patološke pojave kod pojedinca vezane uz patološke pojave u društvu te se nikako nisu mogle promatrati odvojeno. Novim i drugačijim pristupom liječnik je počeo promatrati bolest u kontekstu društvenog sloja iz kojeg pacijent dolazi te je time postajao svjesniji zdravstvene slike cjelokupnog stanovništva.²⁷³ Da bi se liječnik mogao klasificirati kao kvalitetan, on je morao uzeti u obzir važniji, "...socijalno-etiloški momenat: nehigijenski stan, življenje s tuberkuloznim, siromaštvo, slaba hrana, prekomjeran rad..."²⁷⁴. Novi način postavljanja dijagnoze zahtijeva od liječnika izdvajanje mnogo više vremena za jednog pacijenta, a time se

²⁶⁸ U narodu kada bi dijete bilo nemirno znalo se kazati da dijete ima gliste.

²⁶⁹ Tkalec, V., *Alkohol i roditelji*, ur. A. Štampar, Novi život, god. 4, br. 8, 1919., str. 1.

²⁷⁰ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 13.

²⁷¹ Ibid, str. 14.

²⁷² Ibid, str. 13.-14.

²⁷³ Ibid, str. 8.

²⁷⁴ Ibid, str. 11.

smanjivao njegov dohodak. Stoga, socijalna je medicina kao imperativ postavila pretvaranje liječnika u državnog službenika. Mnoge države, a među njima i Kraljevina SHS, morale su mijenjati svoje zakone te nauke socijalne medicine prilagoditi vlastitim potrebama. Kraljevina SHS nije trebala samo prilagoditi vlastite zakone, već je trebala cjelokupnu reformu zdravstvenog sustava. Izuzetno kompleksnog zadatka prihvatio se tada mladi i entuzijastični liječnik, dr. Andrija Štampar. Postavši 28. svibnja 1919.²⁷⁵ načelnikom odjeljenja za rasnu, javnu i socijalnu higijenu u Ministarstvu za narodno zdravlje dobio je priliku za provedbu načela socijalne medicine prilagođene potrebama naroda Kraljevine SHS. Svoju reformu temeljio je na teoretskim načelima socijalne medicine s kojima se upoznao za vrijeme studentskih dana u Beču na predavanjima dr. Teleky-a²⁷⁶ te na informacijama s terena koje je prikupio još kao student i, kasnije, općinski liječnik.²⁷⁷ Institucionalni te metodološki okvir provedbe reforme predstavio je u svom kapitalnom djelu *Socijalna medicina*²⁷⁸. U djelu progovara o raznim socijalnim i higijenskim problemima koje more društvo novoosnovane države. Među temama posebno ističe njih nekolicinu koje će, kako je vrijeme pokazalo, biti u njegovom najvećem fokusu. Prva tema ticala se socijalne pedagogije. Štampar je smatrao da temelj za prihvaćanje bilo kakve reforme edukacija širokih masa. Zatim, kao nastavak na edukaciju, vidi pružanje jednake zdravstvene zaštite svima bez obzira na podrijetlo, imovinsko stanje ili religiju. Time je zapravo pozivao liječnike da izađu izvan granica grada i uđu u selu, među narod te dokažu da edukacije zaista vrijede utrošenog vremena. Naposljetku, za provedbu edukacije naroda i medicinskog osoblja te za pružanje jednake zdravstvene zaštite na ruralnim područjima potrebno je ono u čemu je Kraljevina SHS najviše oskudijevala, zdravstvena infrastruktura.

Štampar je često napominjao kako je narod bio "... njegov najvažniji učitelj."²⁷⁹ U govoru prilikom preuzimanja nagrade "*Leon Bernard*" prisjeća se svojih početaka i ljudi iz njegovog malog sela zbog kojih je krenuo u borbu za narodno zdravlje i koji su ga naučili realnom pogledu na život. Štampar za njih kaže:

²⁷⁵ Grmek, M., D., *Životni put Andrije Štampara, borca za unaprijeđenje narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), str. 22.-24.

²⁷⁶ Ibid, str. 17.

²⁷⁷ Ibid, str. 17.

²⁷⁸ Štampar, A., *Socijalna medicina*

²⁷⁹ Grmek, M., D., *Životni put Andrije Štampara, borca za unaprijeđenje narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), str. 17.

*"Od njih sam naučio realistički gledati na život, i oni su me prvi potakli da mislim na bezbroj faktora, koji utječu na zdravlje, a koji su povezani s toliko područja ljudske djelatnosti. U atmosferi tih radnih ljudi formirali su se moji pogledi, pa sam odlučio da postanem radnik na uzdizanju narodnog zdravlja."*²⁸⁰

Uslugu je svojem "učitelju" vratio višestruko. Radom na terenu uvidio je da narodu nedostaje osnovnog znanja o bolestima i kako one nastaju. Također, primijetio je da narod niti ne može steći takvo znanje jer su edukacije, iako otvorene za sve, okrenute prema stanovništvu s određenim stupnjem obrazovanja, a teme koje se obrađuju ne pokrivaju najbitnije segmente života na selu. Mjerodavne institucije često su zapostavljale teme, kao što su spolne bolesti, alkoholizam, odgoj djece i mnoge druge te su one, kao neki tabu, metlom gurnute i sakrivene ispod tepiha. Umjesto praktičnog rada i edukacije naroda, država je sustavno pokušavala popraviti narodno zdravlje, ruralnom stanovništvu nerazumnim, zakonima. Štampar je svoje mišljenje o takvom načinu brige za narodno zdravlje izrazio sljedećom rečenicom: *"Najbolji zakoni, ako nemaju nikakova oslona u narodu, ne mogu se pravilno sprovesti, a uspeh im je sasvim mali."*²⁸¹. Njegov pristup, za razliku od vladinog *"... odozgo..."*²⁸², bio je iz suprotnog smjera, odozdo. Zalagao se da edukativni rad započne od najmlađih, u osnovnim školama jer čovjek najbolje usvaja navike kada je dijete. S obzirom na to da djeca ipak najviše nauče kod kuće od svojih roditelja, Štampar je organizirao edukacije za radništvo te populaciju na ruralnim područjima. Edukativnim aktivnostima obuhvatio je sve generacije s ciljem da nitko ne ostane u "mraku" kada se radi o brizi za vlastito zdravlje. U prilog tome ide i činjenica da je na ruralnim područjima 1926. održano samo o alkoholizmu 570 edukacija²⁸³. Uz edukativne aktivnosti značajne su bile i propagandne kampanje čija je svrha bila prepoznavanje altruističkih pokušaja pomoći narodu primjenom novih metoda zdravstvene skrbi. Edukacijama i promidžbenim kampanjama, Štampar je namjeravao vratiti povjerenje naroda prema službenoj medicini i pripremiti teren, ponajviše na ruralnom području, za primjenu ostalih metoda socijalne medicine. U svojoj publikaciji *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*²⁸⁴ zapisao je da je putem propagande i obrazovnim aktivnostima educirao veliki dio naroda, a time smanjio broj oboljelih od tuberkuloze, alkoholizma i spolnih bolesti što je rezultiralo smanjenjem broja smrtnih slučajeva.²⁸⁵

²⁸⁰ Štampar, A., *Govor Andrije Štampara prigodom preuzimanja nagrade Leona Bernarda*, B. Kesić (ur.), str. 191.

²⁸¹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 14.

²⁸² Ibid, str. 14.

²⁸³ Liječnički vjesnik, *Antialkoholni pokret*, ur. V. Jelovšek, god. 50, br. 2, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1928., str. 153.

²⁸⁴ Štampar, A., *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.)

²⁸⁵ Ibid, str. 104.

U ponovnom zadobivanju povjerenja naroda te za provedbu metoda socijalne medicine u ruralnim i gradskim područjima važnu ulogu odigrali su liječnici. U vrijeme stupanja Štampara na mjesto načelnika u ministarstvu veliki dio liječnika imao je vlastitu praksu od čijih su prihoda živjeli. Reformom, Štampar je liječnike želio socijalizirati te ih smjestiti u kategoriju državnih službenika čime bi njihova plaća dolazila direktno iz državnog proračuna, a ne iz privatne prakse.²⁸⁶ Njegovim riječima, želio je Kraljevinu SHS izvesti iz "*Aristokratskog doba medicine*"²⁸⁷ i uvesti u razdoblje "*demokratske medicine*"²⁸⁸. Pod time je podrazumijevao dostupnost medicinske skrbi svim stanovnicima Kraljevine SHS. Reforma je izazvala dvojake reakcije te je podijelila liječnike u dva suprotna tabora. S jedne strane našli su se pobornici reforme koji su smatrali da dosadašnja praksa ne može polučiti kvalitetne rezultate te da je predloženi sustav najbolji za očuvanje narodnog zdravlja. Jedna od pobornika socijalizacije liječnika bio je dr. Radovan Marković koji je u svom predlošku zakona "*... o uredjenju zdravstvene službe*."²⁸⁹, između ostalih prijedloga, naveo da će ulaskom u državni proračun liječnik postati ekonomski neovisan o pacijentima te će se time više moći posvetiti detaljima, a ne samo patološkim promjenama na pacijentu.²⁹⁰ Pobornici socijalne medicine smatrali su da socijalizacijom liječnika te izgradnjom zdravstvenih ustanova narod dobiva pristupačniju zdravstvenu zaštitu, posebice tamo gdje je do tada nije bilo.²⁹¹ Ipak, većinu vremena provodili su, umjesto izlažući vlastite argumente, braneći se od napada liječnika koji su zastupali drugačije mišljenje. Reakcija liječnika praktičara bila je oštra. Štamparovu reformu odmah su dočekali *na nož* te su je smatrali zadrtnom, neprovedivom i ekonomski neodrživom. Među najvažnijim argumentima koje su isticali bio je nestanak povjerenja između bolesnika i liječnika koji se gradio niz godina te su sada pacijenti primorani otići drugom, pacijentu, nepoznatom liječniku koji neće znati povijest bolesti ili potrebe pacijenta čime se gubi vrijeme i novac državne blagajne.²⁹² Zatim, smatraju da je socijalizacija narod dovela do "*... tjelesnog i društvenog malaksanja*..."²⁹³ jer mnogi varaju

²⁸⁶ Ibid, str. 110.

²⁸⁷ Štampar, A., *Naša ideologija*, B. Kesić (ur.), str. 101.

²⁸⁸ Ibid, str. 101.

²⁸⁹ Marković, R., *Osnova zakona o uredjenju zdravstvene zaštite*, Liječnički vijesnik, ur. M. Čačković i L. Novković, god. 40, br. 3, Zbor liječnika Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1918., str. 111.

²⁹⁰ Ibid, str. 112.

²⁹¹ Rasuhin, J., *Da li liječnički stalež može danas snositi odgovornost za narodno zdravlje*, Liječnički Vjesnik, ur. Ante Vuletić, god. 58, br. 10, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja i ostalih liječničkih društava u Zagrebu, Zagreb, 1936., str. 445.

²⁹² Hahn, Ž., *Štetne posljedice socijalnog osiguranja i put k poboljšanju*, Liječnički vjesnik, ur. M. Čačković-Vrhovinski, K. Farkaš i V. Jelovšek, god. 51, br. 2, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1929., str. 73.

²⁹³ Ibid, str. 73.

državu izmišljenom bolešću, a liječnik činovnik nema dovoljno vremena za provjeru svih navoda te udovoljava njihovim zahtjevima što državu skupo plaća.²⁹⁴ Posebno ih je smetala odredba o pružanju jednake zdravstvene zaštite svima. Napominju, da se slažu s dijelom u kojem radnicima, seljaštvu i siromašnima treba pružati besplatnu zdravstvenu zaštitu, no nisu se nikako mogli složiti s time da bogati i srednji stalež ostvaruju pravo na besplatnu zdravstvenu skrb jer se time liječnici imovinski oštećuju.²⁹⁵ Sljedeći argument ticao se ne mogućnosti provedbe nekih aktivnosti, poput edukacije naroda. Isticali su da zadaća liječnika nije održavati edukativna predavanja te da svaki liječnik ne posjeduje sposobnost razumljivog transfera znanja narodu. Također, smatrali su da narod nije dovoljno inteligentan da shvati poruke predavanja te da će puk okrenuti leđa liječniku čim se zatvori prvi izvor vode radi dezinfekcije.²⁹⁶ Nadalje, tvrdili su da država ima previše ambulanta, a premalo bolnica koje mogu primiti bolesnike što rezultira smrću siromašnih bolesnika po zapuštenim zgradama, ulicama, dvorištima te željezničkim kolodvorima.²⁹⁷ Naposljetku, smatrali su da konkurencija među liječnicima koja se izrodila iz reforme utječe na pad morala liječnika zbog prljave konkurencije što utječe na negativan ugled liječničkog staleža u društvu.²⁹⁸ Iz ovih argumenta iščitava se čvrsti stav protivnika reforme da je za narodno zdravlje najbolji sustav samostalnih liječnika neovisnih o državnoj blagajni. Stavove protivnika reforme najbolje ocrtavaju razmišljanja dr. Pavla Tomašića koji je izjavio:

*"Ove je nacрте stvarao liječnik-revolucionar, koji hoće da sruši današnje stanje. Prema tome ima smisla raspravljati o tome. Prema tom projektu o socijalizaciji, postoji opasnost da će liječnici morati sebe da žrtvuju, dok drugi ne bi ništa toj socijalizaciji doprinijeli. Treba prije ili barem istovremeno socijalizirati i ostalo društvo, jer sama socijalizacija zdravstva nije drugo nego lijevanje vode kroz rešetko."*²⁹⁹

Izjava dr. Tomašića nedvojbeno aludira na nedostatak infrastrukture i financijskih sredstava za provedbu reforme. Govoreći o *"istovremenoj socijalizaciji ostatka društva"*³⁰⁰ želio je upozoriti da će se radnik ili seljak, unatoč primljenoj besplatnoj medicinskoj skrbi, vratiti u svoju sirotinjsku stvarnost te se time ništa neće riješiti. Također, ovim javnim istupom želio je upozoriti na negativno imovinsko stanje liječnika koji se bave praksom na terenu te je stavio

²⁹⁴ Ibid, str. 73.

²⁹⁵ Ibid, str. 73.-74.

²⁹⁶ Kohout, B., *Nekoje misli o reformi zdravstva*, Liječnički vjesnik, ur. L. Novaković i V. Jelovšek, god. 41, br. 7, 1919., str. 386.

²⁹⁷ Stefanović, *O položaju lekara s pogledom na sadašnje prilike*, Liječnički vjesnik, ur. M Čačković-Vrhovinski, K. Farkaš i V. Jelovšek, god. 51, br. 5, 1929., str. 218.

²⁹⁸ Farkaš, K., *Besposlenost u liječničkom staležu u Jugoslaviji*, Liječnički vjesnik, ur. M Čačković-Vrhovinski, K. Farkaš i V. Jelovšek, god. 51, br. 5, 1929., str. 208.-209.

²⁹⁹ Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 130.

³⁰⁰ Ibid, str. 130.

naplasak na materijalnu sigurnost i pohlepu "uredskih liječnika"³⁰¹. Time je otvoreno napao dr. Štampara i njegove suradnike, koji su itekako mnogo vremena provodili na terenu educirajući najšire mase te nadgledajući izgradnju infrastrukture potrebne za provedbu načela socijalne medicine. Uvidjevši da su njihovi argumentima pobijeni i da njima ne stvaraju generalni strah od nemogućnosti adekvatne zdravstvene zaštite naroda te da ne nailaze na potporu javnosti odlučili su radikalizirati svoju argumentaciju. Riječ socijalizacija počela se sve detaljnije secirati te je dr. Petrović zaključio da je značenje riječi "... *besplatno stavljanje nečega na raspoloženje zajednici...*"³⁰² što je odmah usporedio s boljševizmom i komunizmom čime se željela izazvati panika i strah javnosti od moguće "revolucije".³⁰³ Slična razmišljanja imao je i dr. Stanislav Župić koji je smatrao, pozivajući se na događaje u Rusiji, da će socijalizacija medicine polučiti negativne rezultate. Razlog tomu pronašao je u nedovoljnoj izgrađenosti novog sustava koji je trebao zamijeniti stari, kurativni sustav.³⁰⁴ Na tom tragu glasnici Zbora liječnika i komore započeli su izrazito negativnu medijsku kampanju protiv reforme i dr. Štampara.³⁰⁵ U časopisu *Liječnički vjesnik* 1926. izlaze optužbe za provođenje zdravstvene politike u duhu erfurtskog programa³⁰⁶ te se povlače paralele između zdravstva boljševičke Rusije i Kraljevine SHS.³⁰⁷ Autor članka zaključuje da su sličnosti izražene i jasno vidljive te Štampara i njegove suradnike optužuje da su potpali pod socijalistički utjecaj.³⁰⁸ S uvredama najdalje je otišao dr. Janko Božić izrekavši da je dr. Štampar "... *abnormalan i psihopat.*"³⁰⁹ čime je prekoračio sve granice pristojnosti. Ipak, njegova najopasnija optužba bila je svakako izjava da se Štamparova reforma temelji na komunističkim principima.³¹⁰ U svom članku "*O jednoj knjizi i jednoj sekti*" dr. Grga Bogić je iskovao novi pojam, "*ŠTAMPARIZAM*"³¹¹ koji je trebao označavati sve nedostatke službene

³⁰¹ Sinonim kojim su se često služili protivnici socijalizacije liječnika (dr. Božić, dr. Huhn itd), a označuje liječnike na visokim pozicijama u ministarstvu narodnog zdravlja bez iskustva rada na terenu.

³⁰² Petrović, S., *Socijalizacija lekarskog rada*, Liječnički vjesnik, ur. V. Jelovšek, god. 47, br. 11, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1925., str. 283.

³⁰³ Ibid, str. 283.

³⁰⁴ Liječnički vjesnik, *Izvanredna mjesečna skupština Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja*, ur. V. Jelovšek, god. 45, br. 10, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1923., str. 191.

³⁰⁵ Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 131.

³⁰⁶ Program Socijaldemokratske stranke Njemačke usvojen na kongresu u listopadu. 1891. u Erfurtu. Na kongresu su iznesene opće marksističke postavke o propasti kapitalizma i potrebi dizanja političke revolucije proletarijata.

³⁰⁷ Klisić, J., *Sprovođenje zdravstvene politike u Ministarstvu Narodnog Zdravlja od strane nekih ideologa u duhu erfurtskog programa-socijalizma*, Liječnički vjesnik, ur. V. Jelovšek, god. 48, br. 4, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1926., str. 124.-128.

³⁰⁸ Ibid, str. 131.

³⁰⁹ Liječnički vjesnik, *Zapisnik s 9 redovite mjesečne skupštine*, ur. V. Jelovšek, god. 47, br. 4, 1925., str. 93.

³¹⁰ Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 130.

³¹¹ Bogić, G., *O jednoj knjizi i o jednoj sekti*, Lekar, ur. V. Kosanović, br. 37, Beograd, 1928., str. 4.

medicine proizašle iz reforme.³¹² U pozadini njihovih "altruističkih" argumenata za spašavanjem narodnog zdravlja od boljševičke opasnosti nalazila se obrana njihovih "... *staleški(h) i ekonomski(h) interesi(a)*"³¹³. Uz nezadovoljne pojedince protiv Štampara je ustala i Liječnička komora te Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja što je dovelo do njegovog istupanja iz tih društava 1923. te otežalo njegovu poziciju.³¹⁴ Težina Štamparove situacije vidljiva je u pismu koje je g. Selskar Gunn³¹⁵ primio 1924. godine. U njemu je, između ostalog, navedeno: "... *pripremljena je odredba za njegovo umirovljenje, no kralj ju je odbio potpisati.*"³¹⁶. Pretpostavlja se da je pod vanjskim pritiskom kralj Aleksandar spasio Štampara jer je fondacija u njemu vidjela jedinu osobu koja može provesti nužnu reformu javnog zdravstva. Umirovljenje dr. Štampara vjerojatno bi značilo povlačenje financijskih sredstava fondacije iz Kraljevine SHS što bi bio veliki udarac na njen skroman budžet i veliki udarac zdravstvenom sustavu općenito. Ipak, umirovljenje se samo dogodilo na nekoliko godina. Godine 1931. dr. Štampar je umirovljen³¹⁷, a na mjesto načelnika postavljen je njegov dotadašnji suradnik Stefan Ivanić.³¹⁸ Nakon što mu nadležna tijela nisu potvrdila mjesto profesora na medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu odlučio je prihvatiti poziv fondacije i otići na studijski posjet u SAD.³¹⁹

Po njegovom odlasku dodatno su se rasplamsale rasprave o korisnosti reforme, a njegove dojučerašnje kolege svojim riječima zabile su mu nož u leđa. Najočitija razlika između rasprava vođenih u vrijeme kada je Štampar boravio u Kraljevini SHS te kada je otišao jest ta što se više nije raspravljalo o korisnosti reforme za narodno zdravlje, već se reforma nacionalistički obojila. Dogodilo se upravo ono što je Štampar htio izbjeći. Težio je zdravstvenom sustavu koji bi bio u funkciji sviju u državi bez obzira na bogatstvo, stalež, vjeru te posebno bez obzira na nacionalnost i stranačku pripadnost. Nažalost, i u toj težnji je doživio razočaranje. Nakon njegova odlaska reforma se isključivo počela promatrati kroz prizmu centralizma službenog Beograda te, s druge strane, kroz isključivu provedbu reforme na tlu Hrvatske čime se poticao napredak samo dijela Kraljevine SHS. U tom tonu tekla je rasprava na skupštini Jugoslavenskog društva za čuvanje narodnog zdravlja u Beogradu 1931. godine. Raspravu je započeo predstavnik Saveza trezvene mladeži, Miodrag Popović, koji je o

³¹² Ibid, str. 4.

³¹³ Grmek, M., D., *Životni put Andrije Štampara, borca za unaprijeđenje narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), str. 29.

³¹⁴ Ibid, str. 29.

³¹⁵ Glavni izaslanik Rockefellerove fondacije za Europu, a od 1927. Dopredsjednik fondacije

³¹⁶ Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 129.

³¹⁷ Ibid, str. 144

³¹⁸ Ibid, str. 134

³¹⁹ Ibid, str. 144

Štamparovom radu govorio veoma pozitivno te je pri kraju svog izlaganja izrazio bojazan za budućnost prosvjetnih i higijenskih akcija. Na njegov govor reagirali su dotadašnji Štamparovi suradnici iz Ministarstva. Njegovi bivši kolege pokazali su svoje pravo lice te iskazali veoma negativan stav prema njemu i njegovu radu. Naposljetku je Stevan Ivanić, direktor Središnjeg higijenskog zavoda u Beogradu napao Popovića predbacivši mu kako je sramotno što brani dr. Štampara i njegov rad budući da je Popović Srbin. Ivanić je Popoviću poručio da Štampar Srbiji nije dao ni približno koliko Hrvatskoj. Uslijedila je žučna rasprava o tome čije je interese Štampar štitio te je li radio za dobrobit centralističke vlade ili za dobrobit Hrvatske. Miodrag Popović zaključio je raspravu, može se konstatirati, ključnim pitanjem. Kako je Štampar mogao išta napraviti za Srbiju kada je imao takve suradnike koji su stalno ometali njegov rad i provedbu zacrtane reforme?³²⁰ Činjenica da se raspravljalo o tome za koji je dio Kraljevine dr. Štampar više uradio sugerira da su njegove metode prihvaćene od strane naroda, a time i od političara. Naime, reforma je bila jedna od rijetkih koje su uspjele vratiti nadu stanovništvu u institucionalnu funkcionalnost države. Zasigurno, time, reforma je postala dobar politički kapital koji se trebao iskoristiti. Službeni Beograd se, preko Ivanića i njegovih suradnika, nastojao prikazati kao zaštitnik narodnog zdravlja te istovremeno pokušao diskreditirati Štampara kao nacionalista koji je samo brinuo o hrvatskim interesima. Jednostavnije, željeli su pokupiti plodove tuđeg rada i pripisati ih državnoj administraciji.

Najveći uspjesi reforme, edukacija naroda i socijalizacija liječnika, ne bi mogli uspjeti bez treće ključne točke štamparova programa, infrastrukture. Rezultat njegova djelovanja je izgradnja mreže od preko 250 higijenskih ustanova te izgradnja potrebne infrastrukture koja zadovoljava socijalno-higijenske uvjete života.³²¹ Izgradnjom velikog broja ambulanti primorao je veliki broj nekadašnjih "praktičara" na gašenje vlastitog "obrtu" i prelazak u redove socijalnih liječnika. Također, medicinski su fakulteti širom Kraljevine dobili novu zadaću. Pokretanjem novog kolegija Štampar je za cjelokupno pučanstvo stvorio temelj organiziranog zdravstvenog sustava prevencije i kvalitetne liječničke skrbi. Obrazovao je timske igrače i igračice koji su činili mali, ali bitan kotačić u sustavu koji se na terenu suprotstavio raznim bolestima. Implementacijom novog obrazovnog sustava na učilištima i fakultetima te socijalizacijom liječnika ispunjeni su preduvjeti za institucionalno prosvjećivanje naroda. Osnivanje Škole narodnog zdravlja označilo je organiziraniju i širu edukaciju naroda. Kao ideja, škola je rođena 1926. kao dio programa koji je za cilj imao

³²⁰ Ibid, str. 134.

³²¹ Štampar, A., *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), str. 104.

ustopu mreže zdravstvenih ustanova koje će u Europi nakon rata provoditi zdravstveno-edukativne aktivnosti.³²² Zgrada Škole sagrađena je 1927. godine, a svečano ju je otvorio 3. listopada iste godine Stjepan Radić, tada predsjednik Oblasnog odbora Oblasne skupštine zagrebačke oblasti.³²³ Izgradnju je financijski potpomogla Rockefellerova fondacija bez čije potpore ona nikada ne bi mogla biti završena. Na otvaranje škole pristigli su i svjetski znani znanstvenici i profesori, kao što su dr. Leonard Bernard, prof. Welch te dr. Alfred Grotjahn, dok je Rockefellerovu fondaciju zastupao prof. Selskar Gunn.³²⁴ Glavni cilj djelovanja škole bilo je plansko i cjelovito bavljenje zdravstvenim prosvjećivanjem naroda. Navedeni cilj ostvaren je osnivanjem Seljačkog sveučilišta u sklopu Škole. U sveučilištu su organizirani razni tečajevi gdje je ruralno stanovništvo usvajalo nova znanja iz područja higijene, kućanstva, pedagogije i mnogih drugih. Svrha edukacija bila je demistifikacija narodnih mitova, a među njima i alkohola kao "bogom danog lijeka". Edukacija naroda nije bila jedina djelatnost škole, a brojna odjeljenja dokaz su širokog polja djelovanja škole: "*administrativno, bakteriološko-epidemiološko, za biološke proizvode, kemijsko s kontrolom živježnih namjernica, antirabično, za cjepivo protiv boginja, bolničko (zarazne bolesti), parazitološko, tehničko i odjeljenje za socijalnu medicinu.*"³²⁵. Svako odjeljenje dalo je svoj doprinos borbi za narodno zdravlje. Ipak, treba posebno istaknuti odjeljenje za socijalnu medicinu te njezin Odsjek za higijensku propagandu i rad foto-filmskog laboratorija.³²⁶ Odsjek za higijensku propagandu organizirao je razna pučka predavanja, izdavao knjige, brošure i letke te vodio radionicu za izradu filmova. Vodio je središnju knjižnicu i tiskaru te brinuo o muzeju u kojem su postavljane higijenske izložbe, kao što je izložba *Mati i dijete*. Odsjek je također bio odgovoran za organiziranje edukacija medicinskog osoblja, ali i stanovništva. Sudjelovao je u zdravstveno-pedagoškom radu ostalih institucija koje su se bavile istom tematikom te izdavao stručnu publikaciju i izrađivao materijale za zdravstveno poučavanje. Unutar odsjeka za higijensku propagandu veliku i važnu ulogu u promidžbenim aktivnostima Škole odigrali su djelatnici foto-filmskog laboratorija koji su unatoč manjku radnih uvjeta producirali veliki broj promidžbenih fotografija i filmova.³²⁷

³²² Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, str. 103.

³²³ Majcen, V., *Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ 1926.-1960.*, str. 28.

³²⁴ HDA, Fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, Kutija br. II, Svečano otvaranje zgrade Škole narodnog zdravlja

³²⁵ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 33.

³²⁶ Ibid, str. 33.

³²⁷ Ibid, str. 33.-34.

7. Propaganda Škole narodnog zdravlja u suzbijanju alkoholizma

Antialkoholna promidžbena aktivnost može se okarakterizirati kao aktivna propaganda koja je se s pojavom dr. Štampara i Škole narodnog zdravlja transformirala u pasivnu propagandnu kampanju. Naime, u Hrvatskoj, u razdoblju prije dr. Štampara antialkoholna propaganda provodila se bez jasno osmišljene strategije. Iako je već tada alkohol u društvu prepoznat kao socijalna bolest koja je duboko ukorijenjena u svakodnevne navike stanovništva, propagandne aktivnosti izgledale su kao kratke alibi promotivne kampanje u kojim se upozorava na opasnosti od konzumiranja alkohola te zahtijeva akcija zakonodavne i izvršne vlasti. Uz nedostatak osmišljene strategije, krivac za neuspjehe propagandnih aktivnosti na početku 20. stoljeća treba se tražiti u zanemarivanju društvenih skupina najpogođenijih alkoholom, radništva i seljaštva. Znanstveni skupovi, članci, izložbe, predavanja itd, iako deklarativno otvoreni za sve zainteresirane, svojim su materijalima punim metafora te kompleksnim jezikom i stilom stvarali osjećaj odbojnosti kod neobrazovanog stanovništva. Primjer takvog zanemarivanja pronalazi se u izložbi postavljenoj u ožujku 1914. u prostorijama Umjetničkog paviljona u Zagrebu.³²⁸ Izložba u organizaciji Društva apstinenata u Hrvatskoj i Slavoniji imala je mnoštvo odgovarajućih materijala, ali isključivo za intelektualce.³²⁹ Drugi problem bilo je radno vrijeme. Naime, izložba je bila otvorena za vrijeme radnog dana te nedjeljom, a radnici nisu posjedovali privilegiju da za vrijeme radnih sati posjete izložbu. Jedini dan kada se izložba mogla posjetiti bila je nedjelja. Dan, tradicionalno rezerviran za Boga i "birtije" stanovništvo nije htjelo uzaludno trošiti za odlazak na izložbe ili predavanja.³³⁰ Moguće rješenje problema krilo se u organiziranim posjetima uz stručno vodstvo za vrijeme trajanja radnog dana. No, koliko je poznato, nije napravljen niti jedan pokušaj da se takva suradnja između organizatora izložbe i poslodavaca uspostavi što dovoljno ukazuje na nedostatak brige o najpogođenijem sloju. Budući da je propaganda bila okrenuta prema višim društvenim slojevima, brigu o najsiromašnijima preuzela je Crkva. Propovijedi, prije Prvog svjetskog rata bile su najbolji kanal za prenošenje novih znanstvenih spoznaja stanovništvu. Ipak, kao pravi propagandi stroj Crkva je borbu protiv alkohola prilagodila svojim potrebama. Porast gostiona značio je i porast onih koji su nedjeljom radije svoj novac ostavljali gostioni nego li Crkvi. Rastuću "konkurenciju" Crkva je pokušala uništiti moralnim propovijedima i javnim pozivima s oltara da su "birtije" pokušaj đavla da

³²⁸ Liječnički vjesnik, *Protualkoholna izložba*, ur. V. Jelovšek, god. 36, br. 4, Zbor liječnika Kraljevine Hrvatske, i Slavonije, Zagreb, 1914., str. 238.

³²⁹ Ibid, str. 238.

³³⁰ Novi život, *Protualkoholna izložba u Zagrebu*, ur. A. Štampar, god. 2, br. 4, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1914., str. 5.-6.

vjernicima otme dušu i odvрати ih od Boga. U tom smjeru kreće se i propovijed episkopa Mirona u Pakracu u kojoj kaže: "*Od opojnih pića dolazi zlo tijelu našem i duši našoj... i čini ih nesposobnima za proslavljanje Boga.*"³³¹. U nastavku propovijedi izjavio je: "*Pijanstvo zahvati i dušu, obraz i podbije Božje u nama.*"³³². A kao najgoru i najstrašnju posljedicu alkoholizma naglašava: "*Baš u te svete i Božje dane mi najviše punimo birtije, najviše pijemo, a po tome i najviše i griješimo...*".³³³ Uz ovakve poruke najčešće su se mogle čuti i fraze poput "*Zašto svoju zaradu bacate u gostione.*"³³⁴ ili "*Predajte svoj rad Bogu i time iskupite vlastite grijehe.*"³³⁵. Takvim pristupom Crkva je željela propagandom straha ili zastrašivanja zadržati narod u instituciji. Naposljetku, takve poruke polučile su kratkotrajni uspjeh jer narod nije mogao prepoznati vlastitu korist od apstinencije, a licemjerje određenog dijela svećenstva po pitanju alkohola dodatno je pridonijelo odluci naroda da nastavi u povećim količinama konzumirati alkohol. Naime svećenici su često i sami pretjerano uživali u alkoholnim pićima, i to javno čime je njihova riječ izgubila na vjerodostojnosti. O pijanstvima svećenstva postoje razni zapisi. Primjerice, postoji zapis o kažnjavanju dvojice svećenika radi teškog opijanja u gostioni.³³⁶ Evidentno je bilo da aktivna "alibi" propaganda bez jasne strategije neće dati pozitivne rezultate u budućnosti već će razina opijanja ostati ista, ako ne i veća. Postalo je jasno da antialkoholna propaganda treba korjenite promjene, ponajviše u pristupu prema skupini koju je alkohol, ta opaka socijalna bolest, najviše zahvatila.

Prve korake prema promjeni pristupa načinio je dr. Štampar u razdoblju kada je bio općinski liječnik. Putem časopisa "Novi život" prezentirao je nove ideje i načine kako doprijeti do puka. Svoje naume predstavio je u pozdravnoj poruci čitateljstvu i u člancima časopisa te su one postale nit vodilja u stvaranju propagandne strategije u razdoblju nakon rata. Srž novog pristupa bila je edukacija od školskih dana, tj. provođenje propagande putem institucija naobrazbe. Ipak, putem časopisa mogao je samo ideju institucionalne propagande zagovarati, ali ne i provoditi. Razdoblje institucionalne propagande nastupit će tek s njegovim dolaskom na mjesto načelnika u Ministarstvu narodnog zdravlja. Budući da nije mogao provesti zamišljenu strategiju, odlučio se prezentirati generalni pristup koji će koristiti prilikom provedbe propagandnih aktivnosti. Časopis je bio mješavina religijsko-moralnog, zakonodavnog, humanog i znanstvenog pristupa kojem je jezgra bila borba između dobra i

³³¹ Novi život, *Propovjed Episkopa Mirona*, ur. A. Štampar, god. 1, br. 4, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, str. 3.

³³² Ibid, str. 4.

³³³ Ibid, str. 4.

³³⁴ Studen, A., *Pijane zverine*, str. 14.-15.

³³⁵ Ibid, str. 14.-15.

³³⁶ Ibid, str. 19.

zla. Alkohol je predstavljao zlo, grijeh i kaos, a dobro su predstavljali poštenu, marljivu i plemenitu radnicu te seljaku. Time se željelo zadobiti simpatije i povjerenje čitateljstva kojem se u najvećoj mjeri obraća. Ipak, najvažnije što se željelo postići "univerzalnom borbom" dobra i zla jest jasnoća, jednostavnost te razumljivost odaslatih poruka. Štampar je shvatio da će tako puk najjednostavnije razumjeti što im putem časopisa želi poručiti te je takav pristup postao temelj njegovih propagandnih aktivnosti. Postavši načelnikom Higijenskog odjeljenja u Ministarstvu Štampar je započeo svoju viziju propagande provoditi na terenu. Antialkoholna propaganda polako je ulazila, na mala vrata, u institucionalno obrazovanje što je rezultiralo osnivanjem sve većeg broja antialkoholnih saveza ili kola mladih. Također, institucionalizacija antialkoholne borbe dovela je do uvođenja antialkoholnog dana koji se održavao svake godine u mjesecu svibnju.³³⁷ U početku, za promidžbene aktivnosti bio je zadužen Higijenski zavod u Zagrebu. Zavod je prikupljao i prevodio mnoge strane edukativne filmove, dogovarao termine antialkoholnih predavanja, slao razne publikacije, časopise i knjige svima koji su pisano to i zatražili. Početkom 20-tih godina 20. stoljeća zavod je bio žila kucavica antialkoholne promidžbe u Hrvatskoj. Ipak vrhunac pasivne propagande dolazi s osnivanjem Škole narodnog zdravlja. Promidžbena djelatnost Škole bila je bogata i raznolika. Organizirala su se predavanja u Školi u sklopu Seljačkog Sveučilišta, ali i na terenu, po selima, gradovima, tvornicama i drugim mjestima. Također, organiziran je veliki broj antialkoholnih događaja, kao što su izložbe, te je izrađen veliki broj antialkoholnog propagandnog materijala, kao što su plakati, narodne čitanke, knjižice, razna literatura, časopisi te, kao svojevrsnu novinu u promidžbenom arsenalu, veliki broj edukativnih filmova.

a) Predavanja

Postoji veliki broj zapisa o održanim predavanjima u raznim poduzećima, školama i institucijama prije i za vrijeme postojanja Škole narodnog zdravlja. Primjer jednog predavanja u vrijeme postojanja Škole već je naveden, riječ je o predavanju u tvornici "Zagorka d. d." u Bedekovčini. Nažalost, nije pronađen niti jedan transkript predavanja održanih za vrijeme škole što onemogućava detaljniju analizu predavanja na primjeru. Ipak, ostali su mnogi zapisi, posebice u člancima, kako bi se u teoriji trebala pravilno držati predavanja za narod. Navodi se da predavanja nisu smjela trajati dugo radi koncentracije slušača i lakšeg praćenja izlaganja. Zatim, nisu smjela biti monotona i harmonična, već je predavač, kao dirigent orkestra, morao stalno mijenjati tempo i gestikulirati rukama te mijenjati izraze lica čime ukazuje na važnost izgovorenih informacija. Također, ono najbitnije, predavač je morao

³³⁷ Glasnik saveza trezvene mladeži, *Antialkoholni dan*, ur. P. Arandjelović, god. 2, br. 7, Štamparija K. Gregorića, Beograd, 1922., str. 1.-4.

govoriti jasnim, jednostavnim i razumljivim jezikom kako bi najširi slojevi mogli shvatiti poruku predavanja i usvojiti nove navike.³³⁸ Predavanja nisu bila dovoljna sama za sebe. Uz predavanja, bilo je potrebno koristiti filmove, slike, plakate ili fotografije kako bi se postigao zadovoljavajući efekt među polaznicima³³⁹ te da ozbiljno promisle o mogućim posljedicama alkoholizma, kao što su tuberkuloza i spolne bolesti. Efektivnost ovih savjeta pokazala se već 1920. prilikom predavanja održanih na antialkoholni dan. Prema izvještajima, predavanja su dala dobre rezultate.³⁴⁰ Razlog tome je veliki broj predavača što sugerira da su predavanja bila kratka, ali poučna. Teme predavanja 1920. išla su u smjeru prikazivanja štetnosti alkohola po ljudski organizam te koji su socijalni motivi za anti-alkoholnu borbu. Prilikom predavanja koristili su se efektni eksperimenti koji zorno dokazuju negativne učinke alkohola na rast i razvoj organizma, fotografije, modeli ljudskih organa zahvaćenih alkoholom i mnoge druge metode poučavanja.³⁴¹ Predavanja pomoću raznih vizualnih metoda polučile su uspjehom jer učenicima "... *neprestano pred očima lebde strašne slike...*"³⁴², što sugerira da su učenici budno, koncentrirano i sa zanimanjem pratili predavanja izlagača. Navedene teorijske postavke predavanja upućuju na korištenje propagandnih tehnika koje se danas nazivaju "Igre riječima: davanje imena"³⁴³ i "Svjedočenje"³⁴⁴. Prvo navedena tehnika koristi simbole kako bi povezala osobine, ideje ili stvari s negativnim značenjem.³⁴⁵ Koristeći tehniku "davanja imena" predavači su negativne osobine alkohola spojili sa slikama, simbolima, eksperimentima itd. te time kod slušača stvorili osjećaj odbojnosti prema piću. Druga propagandna tehnika, "svjedočenje", zasniva se na vjerodostojnosti izvora informacije. Izvor može biti određena institucija, časopis ili osoba u koju javnost ima povjerenja.³⁴⁶ U ovom slučaju izvori autoriteta su predavači, svi odreda eksperti u svom polju istraživanja. Njihova riječ u kombinaciji s prezentacijama, filmovima, slikama itd. utječe na usvajanje novih navika i obrazaca ponašanja masa. Predavanja su, spajajući navedene propagandne tehnike, imala izrazito bitnu ulogu u provođenju pasivne zdravstvene propagande.

³³⁸ Barać, J., *Metode zdravstvene propagande*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, br. 10, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1920., str. 457.

³³⁹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 273.

³⁴⁰ Ibid, str. 108.-109.

³⁴¹ Novi život, *Predavanja o alkoholu na 8. Svibnja 1920.*, ur. L. Thaller, god. 5, br. 12, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, 1920., str. 18.

³⁴² Ibid, str. 18.

³⁴³ Tadić, D., *Propaganda*, , str. 144.

³⁴⁴ Ibid, str.148.-149.

³⁴⁵ Ibid, str. 144.

³⁴⁶ Ibid, str. 148.

b) Izložbe

Kao i u slučaju s predavanjima, nije pronađen niti jedan opis antialkoholne izložbe u organizaciji Škole. Pronađen je veliki broj izložaba koje su organizirali savezi trezvenosti ili liječnici apstinenti. Budući da je Škola bila veliki proizvođač slika, fotografija, dijapozitiva, tabela i drugog materijala, može se pretpostaviti da je Škola time sudjelovala u organizaciji trezvenih izložbi te je zauzela ulogu su-organizatora. Štamparova nova strategija utjecala je i na izgled izložbi te tako one nakon rata postaju inovativnije i mobilne, a time i narodu dostupnije. Jedan od prvih primjera primjene novog koncepta koji će postati stalni obrazac u međuratnom razdoblju kada su u pitanju organizacije edukativnih izložbi pronalazi se u protualkoholnoj izložbi postavljenoj 1920. u Zagrebu. Uz stare eksponate, kao tabele, fotografije, slike i druge koji prikazuju negativne posljedice alkohola, korišteni su maštoviti prikazi poput vlaka od 52 vagona u kojem je boca vina predstavljala jedan vagon.³⁴⁷ Cilj eksponata bio je prikazati da se jedan takav vlak popije svakodnevno u našim županijama. Također, novi eksponat je bio prikaz koliko se hrane gubi zbog produkcije alkoholnih pića.³⁴⁸ Time se htjela prikazati količina žitarica i voća koja se troši na proizvodnju alkohola umjesto na prehranu stanovništva. Ipak, najveća i najvažnija novost izložbe bila je pokretljivost izložbe, tj. mogućnost da se ona postavi u drugom mjestu.³⁴⁹ Tako u članku piše da će s njome otići *"... i u druga mjesta naše države da i ondje prikažemo značenje toga našeg najvećeg neprijatelja ne bi li ipak osvjestili one, kojima se još može pomoći."*³⁵⁰ Time su izložbe mogle više doći do izražaja i postići bolje rezultate jer za razliku od predratnih izložbi, one više ne čekaju ciljanu skupinu da dođe k njima, već odlaze tamo gdje su najpotrebnije. Primjerice, izložba je otputovala u Sarajevo gdje su ju posjetili učenici srednjih škola koji su apstinentima bili važna socijalna skupina za ostvarenje cilja. Po završetku obilaska izložbe učitelj je primijetio zgrožena lica učenika te su za zadaću dobili zadatak da napišu esej pod imenom "Antialkoholna izložba" u kojem će izraziti vlastito viđenje izložbe.³⁵¹ Eseji su pravi dokaz korisnosti izložbi. Prema napisanim redcima može se zaključiti da je izložba ostavila duboki dojam na njih te da ih je potaknula na promišljanje o konzekvencama uživanja u alkoholu po njima, ali i njihovih potomaka. Tako jedan/na učenik/ica piše: *"Utisak, što ga je na mene učinila izložba, tako je jak, da ću ga se uvijek sjećati... (izložba) je ipak dala svakome svjesnom omladincu koristan savjet, kojega se mora držati u svome životu samo u svoju*

³⁴⁷ Novi život, *Protualkoholna izložba u Zagrebu*, ur. L. Thaller, god. 5, br. 9, 1920., str. 15.

³⁴⁸ Ibid, str. 15.

³⁴⁹ Ibid, str. 15.

³⁵⁰ Ibid, str. 15.-16.

³⁵¹ Kesterčanek, V., *Antialkoholna izložba*, ur. L. Thaller, Novi život, god. 6, br. 2, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1921., str. 1.

korist, nego i u korist svojih potomaka."³⁵², dok drugi/a piše: "Mislim, da će mnogi posjetilac ove izložbe odbaciti alkohol, odbaciti to, po njihovu tvrđenju, uživanje, te početi nov, trijezan život na dobro svoje, svoje obitelji i cijelog čovječanstva."³⁵³. Štoviše, nekima od njih toliko su se ogadile fotografije, posebice spolnih bolesti, da su se zavjetovali da neće više nikada piti. Primjerice, D. V. piše: "Upoznavši posljedice pića i spolnih bolesti stvorio sam tvrdnu odluku, da se ne podajem tim strastima, koje vode čovjeka do propasti."³⁵⁴, a D. T. je napisao: "Na mene je ova izložba delovala mnogo, jer ja sam sada postao još žešći neprijatelj pića."³⁵⁵. Čitajući navedene rečenice čini se kao da je izložba djelovala gotovo magično na posjetitelje i u trenu ih pretvarala u apstinente. No, isto tako, bilo bi zanimljivo vidjeti koliko se učenika stvarno držalo vlastitih obećanja, zakletvi i impresija u stvarnom životu, a koliko je učenika napisalo rečenice koje je učitelj želio pročitati kako bi dobili bolje ocjene. Prema istraživanju³⁵⁶ u Drinskoj banovini objavljenom 1933. u časopisu *Novi život* može se konstatirati da se veliki broj učenika zaista držao svoje riječi, tj. njih 1.372 od 4.066 koliko ih je ispitano, ali mora se napomenuti da je još veći broj učenika pio alkohol "iznimno"³⁵⁷, tj. u posebnim prilikama, njih 1410. Nezanemariv je bio i broj učenika koji je pio neredovito, 604, dok je redovito pilo 99 učenika. Među učenicama situacija je slična. Od 2.076 ispitanih učenica, nikada nije pilo 602, u posebnim prilikama 946, dok je neredovito pilo 271, a redovito 20 učenica.³⁵⁸ Svjedočanstva učenika srednjih škola te korišteni materijali prilikom postavljanja izložbe sugeriraju da je ponovno korištena propagandna tehnika "Igre riječima: davanje imena"³⁵⁹, kao i prilikom predavanja. Upravo je navedena tehnika odgovorna za stanje trenutnog odbacivanja alkohola koje se kod nekih osoba pretvori u konstantan osjećaj odbojnosti dok kod drugih efekt nestane prilikom uzimanja prve čaše alkohola pod utjecajem društva kao što je pokazalo i provedeno istraživanje.

c) Plakati

Plakati su propagandni materijali koji se sastoje od ilustracija, potencijalnih simbola raznih pokreta, i kratkih tekstića, često narodnih poslovice, koji zajedno često čine veoma snažnu poruku. Budući da je veliki broj ljudi u Jugoslavenskoj državi bio analfabeta, ilustracije su imale posebno veliku važnost u prenošenju edukativnih poruka. Stoga, prilikom izrade ove

³⁵² Ibid, str. 1.

³⁵³ Ibid, str. 2.

³⁵⁴ Ibid, str. 2.

³⁵⁵ Ibid, str. 2.

³⁵⁶ Vrhovac, V., *Anketa o raširenosti alkoholnih pića među srednjoškolskom omladinom*, ur. I. Krzanrić, *Novi život*, god 9, br. 4-5, Narodne Novine, Zagreb, 1933., str. 66.-67.

³⁵⁷ Ibid, str. 66.-67.

³⁵⁸ Ibid, str. 66.-67.

³⁵⁹ Tadić, D., *Propaganda*, , str. 144.

vrste propagandnog materijala izuzetno važnu ulogu imali su umjetnici. Ilustracije su morale biti sugestivne, direktne te izazvati osjećaje, negativne ili pozitivne, ovisno o svrsi koju je potrebno postići. Cilj antialkoholnih plakata bio je djelovati podsvjesno na osobe te izazvati negativne osjećaje, kao nelagoda, groženje i odbojnost, spram alkohola. Takvi plakati postavljeni su na frekventnim mjestima, posebice onima gdje su učestalo prolazili te gdje su se zadržavali radnici i seljaci, kao što su kolodvori, vagoni, radna mjesta i druga slična mjesta. Primjer snažnog i sugestivnog plakata koji pomalo izaziva kod osobe i bojazan za vlastitu sudbinu jest plakat Škole koji je kombinacija ilustracije na kojoj je prikazana "Smrt" kako toči pijancu alkohol i narodne poslovice "*Ko misli ne pije, ko pije ne misli!*"³⁶⁰ (Prilog 1.). Poruka je poprilično jednostavna i svakome lako razumljiva. Plakat sadržajem želi utjecati na podsvijest ljudi sugerirajući da odbijanjem alkohola postaju dio "novog naraštaja" koji misli, promišlja o životu te ne podliježe pritisku društva i narodnih običaja. Drugim riječima, izdvajaju se iz mase pijanica te shvaćaju da postoji viši cilj, očuvanje vlastitog zdravlja, a time i budućnosti naroda. Plakat je još jedan klasičan primjer primjenjivanja već ranije spomenute propagande tehnike "Igre riječima: davanje imena"³⁶¹. Putem plakata stvara se negativan fizički i intelektualni profil pijanca. Intencija ilustracije "pijanca" jest stvoriti sliku alkoholičara koja će se urezati u svijest ljudi te koju će automatski povezati s riječima poslovice "... *ko pije ne misli!*"³⁶² koja označava intelektualnu zaostalost "pijanaca" i time stvoriti negativan simbol. S druge strane, pronalazi se primjer druge propagandne tehnike, "Blistave generalizacije"³⁶³. Za razliku od propagande tehnike "Igre riječima: davanje imena" koja uz osobe, simbole, ideje itd. vezuje negativan kontekst, tehnika "Blistave generalizacije" čini upravo suprotno. Cilj navedene propagandne tehnike je da ljudi prihvate sadržaj propagande poruke, doživljavaju je pozitivnom te ju ne dovode u pitanje.³⁶⁴ U navedenom propagandom plakatu primjer tehnike "Blistave generalizacije" pronalazi se u riječima poslovice "*Ko misli ne pije...*"³⁶⁵. Tim riječima stvara se simbol misaone osobe koja shvaća da je alkohol opasnost. Simbol koji je krajnja poruka plakata te koji se niti u kojem slučaju ne propitkuje. Sličan simbol pronalazi se i u drugom primjeru koji dolazi iz radionice Škole. Radi se o plakatu s ilustracijom roditelja koji dolaze iz redova radnika i seljaštva te njihove

³⁶⁰ Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002., str. 60.

³⁶¹ Tadić, D., *Propaganda*, , str. 144.

³⁶² Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, str. 60.

³⁶³ Tadić, D., *Propaganda*, ,str. 145.

³⁶⁴ Ibid, str. 145.

³⁶⁵ Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, str. 60.

djece s porukom "*Majke i očevi!!! Radi zdravlja svoje djece čuvajte se alkohola.*"³⁶⁶ (Prilog 2.). U ovom primjeru intencija je da narod ne pogovorno prihvati apstinenciju za dobrobit vlastite djece koja predstavljaju budućnost naroda. Prilikom izrade plakata utkane su još dvije propagande tehnike kojima se nastojao promijeniti obrazac ponašanja naroda, "Transfer"³⁶⁷ i "Putujući orkestar"³⁶⁸. Tehnika koja se naziva "Transfer" daje značenje stvarima ili osobama koje im ne pripadaju te se koristi vizualnim simbolima za pobuđivanje određenih emocija čime objekt ili osoba dobiva autoritet, poštovanje i prihvaćanje od strane publike koja je izložena propagandnoj tehnici.³⁶⁹ Navedenu tehniku na plakatu može se raspoznati po korištenju narodnih nošnji i radničkih odjela čime se, igrajući na kartu emocija, želi stvoriti autoritetni plakat kojeg će narod prihvatiti i poštivati. Istovremeno, motiv narodnih nošnji i radničkih odjela dio je propagandne tehnike "Putujući orkestar" koja se temelji na iskorištavanju evolucijske potrebe pojedinca za pripadnosti skupini.³⁷⁰ Korištenjem navedenih odjevnih predmeta želi se najsiromašnijima, kao društvenom sloju, nametnuti novi obrazac ponašanja, tj. kulturu apstinencije. Propagandni plakat, u tom smislu služi kao glasnik novog obrasca ponašanja te poziva osobe da prihvate ono što njihove kolege već provode u praksi i tako izbjegnu moguću neugodnost postanka dijela marginalizirane skupine unutar društvenog sloja.

d) Narodne čitanke, knjižice i književnost

Narodne čitanke su literarna djela koja se savršeno uklapaju u institucionalnu, pasivnu propagandnu strategiju dr. Štampara. Najviše namijenjene školama, poput Seljačkog sveučilišta u sklopu Škole te ostalim edukativnim ustanovama, kao što su knjižnice i čitaonice. Sadržaj čitanke iznosio se kroz različite forme, kao što su priče, poslovice, pjesme i znanstveni članci te se ilustrirao radi lakšeg predočavanja, shvaćanja i razumijevanja pisanog sadržaja. Čitanke su mogle biti općeobrazovnog i specijaliziranog karaktera.³⁷¹ Primjer općeobrazovne čitanke je *Seljačka čitanka o zdravlju*³⁷². U sadržaju, među raznim zdravstvenim temama, svoje mjesto pronalazi i alkoholizam. Priča *Pijanica gori od ubojice*³⁷³ formom i načinom pisanja ne odskače od ostatka čitanke. Tekstom dominira jednostavan stil i narodu razumljiv jezik te se time stvara dojam kao da učitelj na satu pripovijeda djeci

³⁶⁶ Ibid, str. 60.

³⁶⁷ Tadić, D., *Propaganda*, str. 147.

³⁶⁸ Ibid, str. 152.-153.

³⁶⁹ Ibid, str. 147.

³⁷⁰ Ibid, str. 152.

³⁷¹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 277.-278.

³⁷² Haslinger, I., *Seljačka čitanka o zdravlju*, Zaklada tiskare narodnih novina, Zagreb, 1924.

³⁷³ *Seljačka čitanka o zdravlju, Pijanica gori od ubojice*, ur. I. Haslinger, Zaklada tiskare narodnih novina, Zagreb, 1924., str. 80.

obrazovnu priču uz pomoć ilustracije obiteljskog stabla³⁷⁴ koje se nalazi na ploči. Koristeći stil pisanja koji nalikuje predavaču, autor koristi već spomenutu propagandnu tehniku "Svjedočenje"³⁷⁵. Nabranjem znanstvenih činjenica o alkoholu i negativnih konzekvenci opijanja, autor stvara autoritet, tj. gradi vjerodostojnost primjeru kojeg će izložiti u sljedećim redcima. Tvrdnje s početka teksta dokazuje genologijom jedne obitelji inficirane alkoholom čime želi društvo potaknuti na promjenu ponašanja jer smatra da je društvo prešutnom permisivnošću glavni krivac za negativne konsekvence opijanja.³⁷⁶ Mnogo više moralnih priča i drugih metoda edukacije o alkoholu te propagandnih tehnika može se pronaći u specijaliziranim čitankama, kao što je *Čitanka o alkoholizmu*³⁷⁷. Čitanka je doživjela dva izdanja, jedno 1919., a drugo 1931. godine. Izdanja se djelomično razlikuju u sadržaju, iako se neke priče, kao *Prvo pečenje rakije*³⁷⁸ i *Mrtvo selo - ubilo ga vino*³⁷⁹, ponavljaju. Druga razlika pronalazi se u ilustracijama. Prvo izdanje iz 1919. nema ilustracija koje bi popratile tekstove, dok se u II. izdanju pronalaze ilustracije uz gotovo svaku priču ili pjesmu. Dva izdanja razlikuju se i u pismima kojima su napisani. Dok je prvo izdanje pisano isključivo latinicom, drugo je napisano i ćirilicom i latinicom čime se obuhvatio veći broj stanovnika Kraljevine. Oba izdanja stilski su i jezično prilagođena ciljanom čitateljstvu, te se čak i znanstvene činjenice, poput pretvaranja šećera u alkohol i ugljični dioksid laički prikazuju kao "... boj među sladorom i kvasnim gljivicama..."³⁸⁰. Korištenjem narodnih metafora autori znanstvenih članaka približavali su puku kemijske procese koji stoje iza pojedinih fenomena, u ovom slučaju nastanka alkohola. Metodološki, osim ilustracija, oba izdanja su jednaka te se koriste kratke moralne priče, pjesme, narodne poslovice, citati poznatih osoba i znanstvene fakte za prenošenje poruka o štetnosti alkohola. Tematski, izdanja su identična te se većinom koriste motivi koji su narodu najpoznatiji, uglavnom iz svakodnevnog života. Propagandna tehnika "Igre riječima: davanje imena"³⁸¹ može se uočiti u gotovo svakom tekstu, poslovice ili pjesmi. Primjerice, u tekstu s izraženim religijskim motivom, kao što je priča *Prvo pečenje*

³⁷⁴ Ibid, str. 83.

³⁷⁵ Tadić, D., *Propaganda*, str.148.-149.

³⁷⁶ Seljačka čitanka o zdravlju, *Pijanica gori od ubojice*, ur. I. Haslinger, str. 80.-83.

³⁷⁷ Štampar, A., *Narodna čitanka o alkoholu*, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1919.

³⁷⁸ Tolstoj, L. *Prvo pečenje rakije*, Narodna čitanka o alkoholu, ur. A. Štampar, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1919., str. 33.-35. i II izdanje Narodne čitanke o alkoholu, ur. V. Vrhovac, Jugoslavenski savez trezvenosti i Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 1931., str. 12.-14.

³⁷⁹ Car-Emin, V. *Mrtvo selo – ubilo ga vino*, Narodna čitanka o alkoholu, ur. A. Štampar, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1919., str. 45.-48. i II izdanje Narodne čitanke o alkoholu, ur. V. Vrhovac, Jugoslavenski savez trezvenosti i Škola narodnog zdravlja, Zagreb, 1931., str. 27.-28.

³⁸⁰ Štampar, A., *Prvi deo*, Narodna čitanka o alkoholu, ur. A. Štampar, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1919., str. 4.

³⁸¹ Tadić, D., *Propaganda*, , str. 144.

*rakije*³⁸² navedena tehnika se očituje u povezivanju simbola zla, Đavla, s alkoholom. Također, metaforom da je alkohol sredstvo podčinjavanja ljudi i zarobljavanja njihovih duša želi se istaknuti da konzumiranjem alkohola osoba gubi mogućnost kontrole nad vlastitim pokretima, mislima, osjećajima te da postoji realna mogućnost da opijanje završi krvavim događajem. Zatim, u tekstovima pronalazi se i propagandna tehnika "Svjedočenje"³⁸³. Primjerice, u priči *Rakija kao lek*³⁸⁴ znanstvenim činjenicama gradi se vjerodostojnost tvrdnji da alkohol nije univerzalni lijek kako se u narodu vjerovalo, već upravo suprotno. Također, znanstvenim faktima pokušavalo se utjecati na promjenu navika u narodu i na prihvaćanje novih obrazaca ponašanja koji bi isključivali alkohol iz svakodnevice. Uz navedene tehnike lako se uočavaju sve do sada navedene propagandne tehnike, poput tehnike "Transfer"³⁸⁵ koja se očituje u vizualnim simbolima koji predstavljaju narodnu zbilju, kao siromaštvo, obiteljsko nasilje itd. te time bude određene emocije kod čitateljstva koje bi ih, u teoriji, trebale nagnati na duboko promišljanje oko vlastitih životnih navika. U globalu, čitanke su putem propagandnih tehnika pokušale prezentirati svakodnevne životne situacije koje su narodu najprepoznatljivije i s kojima se mogu lako identificirati te ih time nagnati na odbacivanje alkoholnih pića.

Uz čitanke u javnim čitaonicama i školama pronalazile su se i knjižice kratkog sadržaja koje su progovarale o pojedinim pitanjima javnog zdravlja. Osim kratkog sadržaja knjižice nisu imale ništa drugo, niti pjesme, ni poslovice te nisu imale ilustracije čime bi pobudile interes kod osobe koja ne pokazuje osobiti interes za određenu temu. O pitanju alkoholizma napisano je nekolicinu knjižica, kao što je *Knjižica proti alkoholu*³⁸⁶. Knjižica je u potpunosti znanstvenog karaktera te se bavi opovrgavanjem tadašnjeg narodnog mita da je alkohol hranjiva supstanca. Koristeći znanstvene činjenice, knjižice objašnjava što je hrana, što je alkohol te kako alkohol djeluju na ljudski organizam. Pozivajući se na razne znanstvene izvore knjižica izgrađuje autoritet tezi koja se promiče u tekstu, a to je da alkohol ne hrani naš organizam, već da ga on sporo i sustavno uništava.³⁸⁷ U svrhu obrazlaganja pojmova, ponekada su u tekstu korištene metafore radi boljeg razumijevanja prezentiranih činjenica. Primjerice, prilikom objašnjavanja uloge hrane za ljudsko tijelo koristi se primjer vatre koja pokreće industrijski stroj.³⁸⁸ Iako navedena knjižica nije produkcija Škole, povezana je sa Školom u liku autora, dr. Štampara, svojim sadržajem te činjenicom da je Škola navedenu

³⁸² Tolstoj, L. *Prvo pečenje rakije*, Narodna čitanka o alkoholu, ur. A Štampar, str. 33.-35.

³⁸³ Tadić, D., *Propaganda*, str.148.-149.

³⁸⁴ Jovanović-Batut, M., *Rakija kao lek*, Narodna čitanka o alkoholu, ur. V. Vrhovac, str. 125.-126.

³⁸⁵ Tadić, D., *Propaganda*, str. 147.

³⁸⁶ Štampar, A., *Knjižica proti alkoholu*, Društvo apstinencata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, 1912.

³⁸⁷ Ibid, str. 4.-17.

³⁸⁸ Ibid, str. 4.-5.

knjižicu, kao i ostali promotivni materijal, distribuirala po knjižnicama, školama i čitaonicama. Uz časopis *Novi život*, knjižica je predstavljala dio nacрта buduće propagandne strategije dr. Štampara. Predstavlja novi način kojim će se narodu na jednostavan i lagan način prezentirati procesi koji se odvijaju u organizmu prilikom svake konzumacije alkohola.

Osim čitanki i knjižica kao propagandno sredstvo u borbi protiv alkoholizma iskorištena je književnost. U arhivskim zapisima Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja, pronalazi se veliki broj telegrama u kojim se moli zavod ili Školu pošiljka antialkoholne literature.³⁸⁹ Pošiljke su često sadržavale kombinaciju domaće i strane literature. Od domaće literature u arhivskim zapisima spominje se, među ostalima, knjiga *Pijanstvo*³⁹⁰, a od strane literature spominje se knjiga *Ten Years of Prohibition in Oklahoma*³⁹¹. Ipak, možda su najsnažnija propagandna književna djela *Trovačnica*³⁹² i *Uspomene pijanca*³⁹³. Štampar je djelo *Trovačnica* uvrstio među najvrjednije književne propagande materijale jer je knjigu zbog svojeg sadržaja smatrao savršenim propagandnim djelom.³⁹⁴ Zolin roman portal je u svijet socijalne bijede u kojoj su živjeli pariški radnici u 19. stoljeću. Na prvi pogled vremenski odmak je prevelik od međuraća. Ipak, životni uvjeti u Hrvatskoj u međuraću nisu se mnogo razlikovali od onih u Parizu za vrijeme Drugog Carstva. Prikaz surove realnosti nije dobro sjeo pariškoj javnosti te je Zola optužen kao "... demokrat i socijalist."³⁹⁵ koji piše propagandno, a ne istinito djelo.³⁹⁶ Zola je na te optužbe odgovorio da je on romantičarska duša koja ne želi zatvarati oči pred tmurnom i mračnom stvarnošću te da je njegov roman prije svega "... djelo istine, a ne djelo propagande."³⁹⁷ Ako se uzmu u obzir statistički podaci prema kojima je radnik u Francuskoj godišnje popio 160 litara vina³⁹⁸ i činjenica da upravo u razdoblju nastanka romana započinje vladavina pića zvanog Absinth³⁹⁹, djelo *Trovačnica* se može smatrati i promatrati kao realno djelo. Ipak, mora se uzeti u obzir da su se prilikom pojedinih opisa koristila hiperbola kako bi se stavio dodatan negativan naglasak na posljedice

³⁸⁹ HDA, fond: Higijenski zavod s Školom narodnog zdravlja, kutija br. I, Pošiljka knjiga Sokolskom društvu u Vončini

³⁹⁰ Ibid

³⁹¹ HDA, fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. CIV Zdravstvena propaganda

³⁹² Zola, E., *Trovačnica*, Matica Srpska, Beograd, 1986.

³⁹³ London, J., *Uspomene jednog pijanca*

³⁹⁴ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 278.

³⁹⁵ Milačić, D., *Pogovor djela Trovačnica*, str. 433.

³⁹⁶ Ibid, str. 433.

³⁹⁷ Ibid, str. 433.

³⁹⁸ Philips, R., *France*, str. 574.

³⁹⁹ Kte' pi, B., *High-Potency Drinks*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives* Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015., str. 668.

proizašle iz opijanja. Primjerice, opisi Coupea-ovog ludila⁴⁰⁰ ili fizičkog zlostavljanja malene Lajle od strane oca alkoholičara⁴⁰¹ stvaraju moćne slike koje nikoga ne mogu ostaviti ravnodušnim te time, ustvari postaju savršena antialkoholna promidžba. Prikaz mučnih scena uzorkovanih opijanjem, kojima roman obiluje, za zadatak su imale ocrniti alkohol te stvoriti u podsvijesti čitatelja osjećaj odbojnosti prema alkoholnim pićima. Sličnu ulogu, ali s drugačijim pristupom imao je i roman *Uspomene pijanca*. London je svoj roman strukturirao kao osobnu biografiju pomoću koje opisuje razvojni put alkoholičara. U svrhu lakšeg obrazlaganja kako se postaje alkoholičarem stvorio je, tj. personificirao alkohol u liku prijatelja koji ga prati od rođenja do smrti, *Jacka Barleycorn*⁴⁰² ili prevedeno *Ivana Ječmenovića*. U romanu uz velikodušnu pomoć svojeg "prijatelja", London zastupa tezu da je alkohol bolest društva, a ne kako su mnogi njegovi suvremenici smatrali genetska bolest. Tezu dokazuje kroz nekoliko opisa scena iz svoje mladosti u kojima implicira na "... pečat društvenog odobravanja."⁴⁰³ opijanju. U romanu opisuje svoju fascinaciju krčmama gdje ga je vodio otac, a gdje su dolazila mnoga poznata lica iz javnog života grada te odrasli muškarci, redom njegovi idoli, koji su svoju zrelost dokazivali ispijanjem velike količine piva što ga je nagnalo na početak prijateljstva s Johnom.⁴⁰⁴ Opisujući avanture s prijateljem Johnom, on opisuje i sve negativne posljedice njihova druženja na ljudsko tijelo, tj. njegov organizam te prolazeći sve stadije alkoholizma dolazi do zaključka da je alkohol mudar trovač koji svoje žrtve polako, ali sigurno odvodi u smrt.⁴⁰⁵ Upravo tako brutalno iskrenim izlaganjem iskustva pijanca te iskustva drugih koja je adaptirao kao svoja⁴⁰⁶, London je napisao savršeno prohibističko literarno djelo za edukaciju mladeži o varljivosti pića.

e) Časopisi

Produkcija Škole bila je izrazito bogata pa se uz razne plakate, publikacije i čitanke izdavao časopis općeobrazovnog karaktera pod nazivom *Narodni napredak*. Misija i cilj časopisa bila je prosvjećenje naroda. Među raznim zdravstvenim temama svoje mjesto u časopisu zauzeo je i problem alkoholizma. Iz članaka i moralnih priča može se iščitati generalna poruka puku o postojanju drugačijeg života, bez alkohola, koji je mnogo zdraviji i ekonomski prosperitetniji od života uz čašu. Prenosjenje poruke o postojanju drugačijeg životnog stila od onog uz "kupicu" bio je zahtjevan zadatak radi niske razine obrazovanosti

⁴⁰⁰ Zola, E., *Trovačnica*, str. 417.-419.

⁴⁰¹ Ibid, str. 392.-393.

⁴⁰² London, J., *Uspomene pijanca*, str. 6.

⁴⁰³ Ibid, str. 22.

⁴⁰⁴ Ibid, str. 22.-23.

⁴⁰⁵ Ibid, str. 63.

⁴⁰⁶ Kojić, B., *Pogovor djela „Uspomene pijanca“*, Glas rada, Zagreb, 1951., str. 162.

među populacijom koju je alkohol najviše privlačio. Odgovor uredništva, na čelu s poznatim hrvatskim pjesnikom Dobrišom Cesarićem i dr. Dragom Chloupekom, na veliki izazov i problem bili su, kao i kod čitanki, kratki i jednostavni članci pisani jednostavnim i narodnim jezikom te razumljivim stilom čime su postajali zanimljiviji te privlačniji narodu. Inspiracija za teme članaka i moralnih priča pronalazila se u svakodnevici naroda čime se željelo privući čitatelje te s kojima su se mogli poistovjetiti. Doprinos plemenitoj borbi protiv alkohola časopis je najviše davao u obliku moralnih priča o nesretnim dogodovštinama izazvane pod utjecajem "demoni". Personificiranje alkohola te stavljanje u negativni kontekst povezujući ga sa simbolima zla aludira na korištenje propagandne tehnike koja se danas naziva "Igre riječima: davanje imena"⁴⁰⁷. Obrazac moralnih priča te korištenje navedene tehnike vidljiv je u priči *Dokle vodi pijanstvo*⁴⁰⁸. Moralna priča uz pomoć imaginarnog događaja u jednoj seljačkoj obitelji tematizira gubljenje kontrole nad emocijama, pokretima i djelima pod utjecajem alkohola. Teza se dokazuje primjerom mladića koji u "alkoholnom ludilu" usmrćuje vlastitu majku sjekirom.⁴⁰⁹ Upravo se kroz motiv "alkoholnog ludila" želi demonstrirati kako alkohol ne samo da djeluje negativno na ljudski organizam, već utječe i na moralni kompas osobe. Sličan primjer pronalazi se u tekstu Drage Chloupeka *Tri ubistva*⁴¹⁰. Radnja priče smještena je u gostioni u nedjeljno podne. Priča progovara o tradiciji da se "... negdje oko 4 sata poslije večernice..."⁴¹¹ počinju puniti gostione i otvarati boce vina⁴¹² te o kulturnom i društvenom pritisku za opijanjem. Pomoću lika Jureka, simbola običnog radnika, objašnjava se kako društvo vrši pritisak na pojedinca da pije unatoč tome što on ne želi potrošiti svoju tjednu zaradu u gostioni. Kulturni pritisak u priči simbolizira dolazak Jurekova strica te običaj kraja nalaže da mora s njime poći u gostionu da ga počasti. Drugi pritisak, onaj društveni, simbolizira postavljanje Jureka na stup srama sve dok nije nastavio opijanje s društvom i stricom kako narodni običaj nalaže.⁴¹³ Moralna pouka priče jest da se potrebno okaniti poziva društva na opijanje jer time sigurno činimo "samoubojstvo", ali i da uvijek postoji potencijalna opasnost nanošenja ozljeda drugima. Srodna tematika navedenih priča pronalazi se i u tekstovima poput *Rakija*⁴¹⁴, *Đavo u kući*⁴¹⁵, *Opustjeli dom*⁴¹⁶, *Utakmice!*⁴¹⁷ i mnogim

⁴⁰⁷ Tadić, D., *Propaganda*, , str. 144.

⁴⁰⁸ Narodni napredak, *Dokle vodi pijanstvo*, ur. D. Chloupek, god. 5, br. 1-2, Štamparija Škole narodnog zdravlja, Zagreb, 1933., str. 31.

⁴⁰⁹ Ibid, str. 31.

⁴¹⁰ Chloupek, D., *Tri ubistva*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 6, br. 3-4, Štamparija Škole narodnog zdravlja, Zagreb, 1934., str. 1.-3.

⁴¹¹ Ibid, str. 1.

⁴¹² Ibid, str. 1.

⁴¹³ Ibid, str. 2.

⁴¹⁴ Kovačević, T., *Rakija*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 6, br. 3-4, 1934., str. 24.-28.

drugima koji su dali svoj veliki doprinos u podizanju edukativne razine te moralne svijesti stanovništva.

f) Film

U arsenalu propagandnog oružja Škole, osim standardnih materijala, svoje mjesto pronašao je i novi, brzo rastući medij s početka 20. stoljeća, film. Zdravstveni djelatnici, a među njima i dr. Štampar, ubrzo su uočili potencijal koji filmovi posjeduju te su novi medij počeli koristiti za edukativno-promotivne svrhe. Kolika novost je bio film te koliko je utjecao na posjetitelje dokazuju scene s predavanja u kojima su korištene pokretne slike. Tako Chloupek piše da je neki Marko, po zanimanju svinjar, izvadio nož kada je vidio scenu fizičkog obračuna u gostioni iz filma *Birtija* Joze Ivakića.⁴¹⁸ Štampar je u svom djelu, *Socijalna medicina*, napisao da je film, uz predstave, najjače i najuspješnije metodsko sredstvo poučavanja, posebice u kombinaciji s predavanjima.⁴¹⁹ Polagao je velike nade u sposobnost filma da prenosi jednostavne, ali efikasne poruke gledateljstvu.⁴²⁰ Filmove je podijelio na "...poučne i zabavne"⁴²¹. Za poučne filmove je smatrao da trebaju biti prikazivani u obrazovnim institucijama, ali da njihovo prikazivanje nije primjereno za šire mase. Njima je namijenio igrane, tj. zabavne filmove za koje je tvrdio da ih nema ni približno dovoljno, a posjeduju ogroman promidžbeni potencijal. Domaćoj filmskoj proizvodnji prednjačila je era stranih filmova nabavljenih iz Njemačke i Francuske. Prevedeni strani filmovi nisu mogli dati ozbiljan doprinos u ispunjavanju obrazovnih ciljeva dr. Štampara jer nisu ocrtavali hrvatsku stvarnost te se radi toga stanovništvo nije moglo identificirati s prikazanim scenama i likovima, a time i prepoznati korisnost edukativnih poruka po njihov život.

Neuspjeh ga nije pokolebalo, dapače, upravo suprotno, dao mu je još veći poticaj te ga nagnalo na osnivanje domaće proizvodnje.⁴²² Početak domaće proizvodnje, kao i svaki, bio je težak radi tehničke neopremljenosti foto-filmskog laboratorija. Ipak, upravo je tehnička neimaština laboratorija odgovorna za razvoj "... filmskog izraza i filmske tehnike."⁴²³ u

⁴¹⁵ Mijatović, S., M., *Đavo u kući*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 6, br. 7-8, 1934., str. 16.

⁴¹⁶ Vuško, V., *Opustjeli dom*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 10, br. 2, Štamparija Škole narodnog zdravlja, Zagreb, 1938., str. 15.-17.

⁴¹⁷ Chloupek, D., *Utakmice!*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 10, br. 11, 1938., str. 1.-3.

⁴¹⁸ Chloupek, D., *Ko je ubojica*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 9, br. 1, Štamparija Škole narodnog zdravlja, Zagreb, 1937., str. 2.

⁴¹⁹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 281.

⁴²⁰ Majcen, V., *Obrazovni film: pregled povijesti Hrvatskog obrazovnog filma*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001., str. 96.

⁴²¹ Štampar, A., *Socijalna medicina*, str. 281.

⁴²² Škrabalo, I., *Između publike i države: Povijest hrvatske kinematografije 1896-1980*, Znanje, Zagreb, 1984., str. 66.-67.

⁴²³ Ibid, str. 30.

Hrvatskoj kinematografiji.⁴²⁴ Proces snimanja obrazovnog filma započeo bi odabirom teme od strane liječničkog zbora, dok bi umjetnička rješenja predlagao voditelj laboratorija. Zajedno, liječnički zbor i voditelj laboratorija činili su programsko vijeće koje je po završetku snimanja dalo svoju evaluacijsku ocjenu čime bi odobrili film za javnu projekciju. Prilikom izrade filmova koristili su se isti motivi koji se pojavljuju u ostalim promotivnim materijalima. Glavni motiv, korišten u svim anti-alkoholnim filmovima, očituje se u sukobu tradicije i novih zdravstvenih spoznaja prerušen u metaforu sukoba dualističkog koncepta dominantne monoteističke religije. Korištenjem metafore sukoba između "dobra" i "zla", pri čemu "dobro" označava život prema novim spoznajama, a "zlo" označava zadržavanje starih, dokazano štetnih navika, želio se stvoriti jednostavan i razumljiv diskurs koji neuko stanovništvo može shvatiti. Koncept sukoba između "dobra" i "zla" u nekim filmovima naznačuje se već u naslovu, kao u filmu *Dva brata*⁴²⁵, dok je u drugim filmovima vidljiv u samoj radnji. U kombinaciji s navedenom metaforom korišteni su motivi iz svakodnevnog života uprizoreni od strane amaterskih seoskih glumaca s čime se narod mogao lakše identificirati. Također, sa svrhom lakše identifikacije sa situacijama u filmovima likovi su nosili tradicionalna i najpopularnija imena, poput Marica, Barica, Franjo, Janko, Ivan, Joža i mnoga druga. Navedena imena, osim za potrebe lakše identifikacije gledateljstva, korištena su s ciljem iskazivanja poštovanja naspram hrvatskog seljaka i radnika kojeg odlikuju tradicionalne osobine poput marljivosti i poštenja, ali istovremeno, time ih i privući na projekcije edukativnih filmova.⁴²⁶ Svrha takvog strukturiranja filmova bila je pokazivanje poštovanje prema ruralnoj tradiciji, ali i upozoriti da konstantna potrošnja alkohola sustavno iskvaruje tradicionalne vrijednosti kojima su se najviše dičili. Sukladno tome, u filmovima je alkohol prikazan kao izdajnik ili negativac odjeven u gospodsko odijelo, za razliku od seljaka odjevenih u narodne nošnje, čime se aludira da kapital putem alkohola želi uništiti sve pozitivne tekovine proizašle iz hrvatskog sela. Svaki od snimljenih filmova drugačijom temom želi predočiti kako se alkoholom sustavno uništava sadašnjost i budućnost sela, a time i hrvatskog naroda.

Već spomenuti film, *Dva brata*⁴²⁷ pomoću priče o dva brata, jednom marljivom i poštenom koji oboli od tuberkuloze, te drugom, besposličaru koji je zapio sve što je imao te gomila dug u lokalnoj gostioni, primarno progovara o sukobu između dvije oprečne metode liječenja bolesti te sporadično o povezanosti alkohola i sušice. Modernu metodu liječenja tuberkuloze

⁴²⁴ Ibid, str. 30.

⁴²⁵ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

⁴²⁶ Majcen, V., *Obrazovni film: pregled povijesti hrvatskog obrazovnog filma*, str. 134.

⁴²⁷ Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

predstavlja liječnik te njegova edukacija obitelji kako da skrbi o bolesniku. S druge strane, narodnu medicinu predstavlja brat bolesnika te njegov univerzalni lijek, rakija. Uz predstavljanje razlika između dviju metoda liječenja, film progovara o socijalnim posljedicama alkoholizma. Komparirajući životne uvjete u kojima živi obitelj marljivog seljaka te obitelji pijanice, film želi staviti naglasak na činjenicu da alkohol uništava gospodarstvo i zdravlje obitelji. Tako s jedne strane prikazuje marljivog brata Ivana kako po cijele dane radi u polju, dok s druge strane Pavle, brat pijanica, svoje dane provodi u birtiji te prodaje zadnju imovinu da pokrije dugove i da može nastaviti s opijanjem.⁴²⁸ U komparaciji se očituje propagandna tehnika vezivanja negativnih simbola uz alkohol te, s druge strane, vezivanja pozitivne simbolike uz Ivana koji odbacuje alkohol nakon što je prebolio tuberkulozu. Doktor, koji je izliječio Ivana, predstavlja korištenje propagandne tehnike "Svjedočenje"⁴²⁹ u filmu jer predstavlja autoritet koji prenosi propagandnu poruku u vidu predstavljanja mjera kako da se individua obrani od tuberkuloze.

Suprotnost između metoda zagovaranih od, tadašnje, moderne medicine i narodne medicine naglašava i film *Dvije seke*⁴³⁰. Za razliku od filma *Dva brata*, koji se patrijarhalno vezuje uz negativno djelovanje alkohola na obiteljsko gospodarstvo, film *Dvije seke* progovara o tradicionalnoj ulozi žene u obitelji na početku 20. stoljeća, briga o djeci te vođenje kućanstva. Tradicionalni pogled na vođenje kućanstva i odgoj djece predstavlja jedna od sestara, Bara, s rečenicama poput: "*Što će nam novotarije kad možemo sve po starinski*"⁴³¹, dok druga sestra, Mara, odlukom da ode na tečaj u Seljačko Sveučilište predstavlja opoziciju tradicionalnim vrijednostima.⁴³² Film je strukturiran tako da Seljačko Sveučilište te Marin boravak na predavanjima predstavlja središnju propagandnu poruku filma koja dobiva na autoritarnosti putem profesorskih predavanja. Korisnost poruka i predavanja pokazuje se i dokazuje komparativnim scenama odgoja djece. Barin odgoj pokazuje sve negativnosti tradicionalnog odgoja koji kulminira odbijanjem savjeta od sestre Mare, a prihvaćanjem savjeta od babica, simbola nadriliječnika, koji kulminira smrću novorođenčeta radi davanja rakije kako bi ga se umirilo. S druge strane, film pokazuje vedre i sretne scene Mare i njezina djeteta koje je odgajano prema principima naučenima u Seljačkom Sveučilištu.⁴³³

⁴²⁸ Ibid

⁴²⁹ Tadić, D., *Propaganda*, str.148.-149.

⁴³⁰ Kamilo Brössler (1932.), *Dvije seke*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

⁴³¹ Ibid

⁴³² Ibid

⁴³³ Ibid

O tematici odgoja djece govori i film *Majčine pogreške plaćaju djeca*⁴³⁴. Radi se, za razliku od ostalih antialkoholnih filmova, o dokumentarnom filmu, a ne namjenskom igranom filmu. Radnja filma smještena je na selu u koje dolazi medicinska sestra Zora te posjećuje i savjetuje žene kako da odgajaju vlastitu djecu i vode kućanstvo. U liku sestre Zore i njezine uniforme medicinske sestre, film i edukativne poruke dobivaju na vjerodostojnosti. Film je strukturiran tako da sestra Zora prvo daje primjer kako nešto ne činiti. Primjerice, kudi baku jer djetetu daje rakije te ju pita: "*Zašto teletu neda rakiju, ako želi da bude jako?*"⁴³⁵, na što baba kaže: "*Da bi se tele napilo, a možda i crklo!*"⁴³⁶. Dokazavši ispravnost znanstvenih tvrdnji sestra Zora uvijek se okrene prema kameri čime se direktno obraća majkama, te im u ovom primjeru poručuje: "*Pamtite žene: rakija omamljuje, a ne krijepi!*"⁴³⁷

Odgoj djece u prvom planu je i u sadržaju filma *Spas male Zorice*⁴³⁸. Film progovara o skrbi za djecu koja su u ratu ostala bez roditelja te su prepušteni na milost i nemilost cesti. Kao i svi filmovi Škole bazira se na sukobu dualnosti, borbi između "dobra" i "zla". Negativnost predstavlja Zoričina strina, dok pozitivan element u filmu predstavlja Janko, ratni drug Zoričina oca.⁴³⁹ Strina, simbol sadašnjosti, predstavlja alkoholno ruiniran narod bez morala i obzira prema dobrobiti Zorice, simbola djece, tj. budućnosti, nakon proživljenog gubitka roditelja, simbola ratnih stradanja te gubitka privredno sposobnog stanovništva. Metaforički, strina umjesto da brine o Zorici ekonomski, moralno i zdravstveno, ona ju iskorištava te fizički i psihički zlostavlja s ciljem stjecanja novca za nastavak opijanja. Suštinsku suprotnost strini predstavlja Janko, simbol idealnog seljaka te konačnog proizvođa obrazovnih aktivnosti Škole i dr. Štampara, koji pronalazi odbjegli Zoricu. U prenesenom značenju, scena prihvatanja Zorice u Jankovu obitelj simbolizira brigu Škole za budućnost naroda. Sukladno tome, Zorica u obiteljskom okruženju uči o osnovama higijene, ponašanju za stolom te o pravilnoj prehrani.⁴⁴⁰

Utjecaj alkohola i opijanja na higijenu i socijalne uvjete života tematizira se i u filmu *Čarobnjaci*⁴⁴¹. Personifikacijom *Alkohola* i *Smrada* u dva zla čarobnjaka koji svojim čarolijama donose obiteljima bolest i nesreću pokušava se u podsvijesti gledateljstva povezati tužne, mučne i emotivne slike bolesti te života u nehigijenskim uvjetima s konzumiranjem

⁴³⁴ Drago Chloupek (1939.), *Majčine greške plaćaju djeca*, dokumentarni film, Škola Narodnog Zdravlja

⁴³⁵ Ibid

⁴³⁶ Ibid

⁴³⁷ Ibid

⁴³⁸ Mladen Širola (1929.), *Spas male Zorice*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

⁴³⁹ Ibid

⁴⁴⁰ Ibid

⁴⁴¹ Milan Marjanović (1928.), *Čarobnjaci*, animirani film, Škola Narodnog Zdravlja

alkohola. Povezivanje negativnih simbola s alkoholom nije jedina propagandna tehnika korištena u izradi filma. Postoji i druga strana medalje. Istovremeno kada većina odlazi u hramove alkohola, film prikazuje grupu, kako ih u filmu nazivaju, umnih ljudi⁴⁴² koji svoje slobodne dane koriste za odlazak na edukacije o socijalnim bolestima, među njima o alkoholu i životu u nehigijenskim uvjetima.⁴⁴³ Intencija podsvjesnog povezivanja pozitivnih simbola i slika, kao odlazak inteligencije na edukacije, bila je stvoriti pozitivan stav prema anti-alkoholnim predavanjima i navesti gledatelje na prihvaćanje propagandne poruke da je alkohol otrov koji u kombinacijama s drugim faktorima, kao neadekvatni higijenski uvjeti, dovodi do razvitka bolesti te u konačnici do smrti.

Za razliku od do sada analiziranih "pokretnih slika", film *Birtija*⁴⁴⁴ jedini progovara isključivo o problemu alkoholizma. Progovara o liku seljaka, Franji, koji osnuje obitelj te se kune da više nikada neće ući u gostionu. Razdoblje apstinencije donosi mu mnogo sreće i ekonomskog prosperiteta sve do trenutka kada na sajmu ne proda tele. Svoje prste upliće lik Meštra koji uz pomoć kombinacije narodnih običaja, društvenog pritiska i ega Franju navikne na gostione i alkohol. Alkohol počinje preuzimati kontrolu nad njime te Franjo počinje zlostavljati ženu i prodavati imanje. Naposljetku, pijan u gostioni prodaje i vlastitu ženu te ubrzo umre u nekom jarku, poput životinje.⁴⁴⁵ Zanimljivost filma je u tome što dualitet predstavlja glavni lik, Franjo. Marljiv seljak koji povremeno posjeti gostionu te planira započeti obitelj zbog koje se zaklinje da više nikada neće posegnuti za čašicom, predstavlja većinu tadašnjeg stanovništva. Negativan element, đavla ili zlo predstavlja lik Meštra. Selski spletkar odjeven u gradsko odijelo predstavlja negativne posljedice kapitala i industrijalizacije, među njima i dotok industrijskog alkohola, na selo. Film, uz isticanje negativnih posljedica industrijalizacije, progovara i o negativnim posljedicama narodnih običaja te o društvenom pritisku za opijanjem. Primjerice, u filmu Franjo, mora ispoštovati običaj da se kupcu plati piće po obavljenoj prodaji na sajmu. U slučaju da osoba odbije poštovati tradiciju pojavljuje se društveni pritisak kojeg u filmu simbolizira Meštar s rečenicom: "*Popij i isperi ljagu sa sebe da nisi papučar.*"⁴⁴⁶, a zatim nakon popijenog jednog pića i želje za odlaskom pritisak se opet pojavljuje s rečenicom: "*Pa neće te valjda vrag odnijeti ako popiješ još jednu čašu?*"⁴⁴⁷. Pri takvom zadirkivanju često bi se probudio muški

⁴⁴² Ibid

⁴⁴³ Ibid

⁴⁴⁴ Joza Ivakić (1929.), *Birtija*, igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

⁴⁴⁵ Ibid

⁴⁴⁶ Ibid

⁴⁴⁷ Ibid

ego kojeg u filmu simbolizira rečenica: "*Ja da se bojim žene?*"⁴⁴⁸ ili scena pokazivanja patrijarhalnog autoriteta pred društvom kada bi žena pokušala odvesti muža doma. Metaforom seoske svakodnevice, film želi odaslati poruku da kapital iskorištava jedno od svojih oružja, alkohol, kako bi preuzeo kontrolu nad "dušama" stanovnika, a time i nad njihovim nekretninama. Za slanje takve poruke, film koristi propagandnu tehniku vezivanja predmeta ili osoba s negativnim značenjem pomoću simbola što za cilj ima stvoriti osjećaj odbojnosti prema istima.

Antialkoholni filmovi, ali općenito filmovi snimljeni u produkciji Škole, koristeći propagandnu tehniku "Putujući orkestar"⁴⁴⁹ u kombinaciji s drugim tehnikama, predstavljaju metodu kojom se želi promijeniti društveni obrazac ponašanja i time sačuvati sadašnjost i budućnost hrvatskog radnika i seljaka, tj. naroda. Primjeri se mogu pronaći u svim analiziranim filmovima. Ipak, posebno treba izdvojiti metafore koje upućuju na "alkoholno porobljavanje" stanovništva te na prihvatanje novih ideja socijalne medicine kao glavne poruke propagandnih aktivnosti.

g) Poteškoće prilikom provedbe promidžbenih aktivnosti

Djelatnici Škole nailazili su na razne probleme i poteškoće prilikom provedbe propagandnih aktivnosti. Poteškoće na koje su nailazili najbolje su odražavali ekonomsko stanje u državi, ali i percepciju društva prema propagandnim aktivnostima. Jedan od većih problema bio je povrat opreme i filmova. Škola je nabavila 37 prenosivih kino-aparata uz koje su lokalni liječnici i učitelji držali predavanja. Također, uz potporu Savske banovine, nabavljeni su i kinoprojektori, njih 80.⁴⁵⁰ Postoji cijeli niz telegrama u kojima Škola moli povrat opreme kako bi se promidžbene aktivnosti mogle nastaviti na drugim područjima. Primjerice, škola iz Petrinje je tražila film *Alkoholizam* za predavanje među učenicima. Petrinjska škola je zaprimila film što je potvrdila telegramom s datumom 7. veljače 1927. godine. Nekoliko tjedana kasnije Škola šalje povratni telegram u Petrinju u kojem moli povrat filma kako bi se mogao prikazati na već zakazanom predavanju.⁴⁵¹ S vremenom je Škola u svom odgovoru na telegramu u kojem se traže materijali i oprema odgovarala da će materijale i opremu slati kad će biti slobodni te da se moraju vratiti u roku od devet dana s priloženim izvještajem o ostvarenim aktivnostima. Prvi pronađeni primjer jednog takvog, slobodno se može interpretirati, strožeg odgovora pronađen je u prepisci s podmlatkom Crvenog križa iz

⁴⁴⁸ Ibid

⁴⁴⁹ Tadić, D., *Propaganda*, str. 152.-153.

⁴⁵⁰ Majcen, V., *Obrazovni film: pregled povijesti Hrvatskog obrazovnog filma*, str. 113.

⁴⁵¹ HDA, Fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, Kutija br. I, Učiteljska škola u Petrinji traži film "*Alkoholizam*"

Daruvara.⁴⁵² Takav stav Škole polučio je rezultatima već 1927. kada škola u Gospiću dobiva rok za povrat filma do 4. siječnja 1928. godine. Film je vraćen u roku, 30. prosinca 1927. godine.⁴⁵³ Filmovi nisu bili jedina oprema koja se nije vraćala. Mnogo češće u pitanju je bio povrat prenosivih kino-aparata te akumulatora potrebnih za projiciranje filmova što upućuje te sugerira na izrazitu neimaštinu u mnogim mjestima.

Većina stanovništva, posebice na ruralnom području, s veseljem su dolazili na predavanja uz filmsku projekciju. Ipak, bilo je i opozicije, tj. onih koji su predavanja smatrali gubitkom vremena, a time i novca. Pritom, govorili su da "*od toga nećeš postati pametniji!*"⁴⁵⁴ te "*Šta nam treba taj cirkus!*"⁴⁵⁵. Izreke pojedinaca koje je dr. Chloupek zapisao u svom članku pokazuju način percipiranja promidžbenih aktivnosti od strane dijela stanovništva. Sumnjičav i strogo tradicionalno orijentiran dio naroda bio je veliki uteg terenskoj provedbi na papiru zacrtanih planova. Iza zavjese tradicionalnih i kulturoloških običaja te religijskih vjerovanja često se, zapravo nalazila nepismenost i neracionalno razmišljanje ili, u nekim slučajevima, zaštita materijalnih interesa zajednice ili pojedinca.⁴⁵⁶ Nedostatak obrazovanja najbolje se vidio prilikom predavanja ili tumačenja poruke koju prenosi promidžbeni materijal. Izlaganje teme uživo pred grupom ljudi bio je posebno težak zadatak za djelatnike jer su predavanja morala biti iznimno kratka i zanimljiva kako bi privukla što više slušatelja. No zbog nedostatne razine obrazovanja predavači su često cijeli termin proveli u objašnjavanju osnovnih pojmova te je za jednu temu, recimo alkoholizam, bilo potrebno više termina za obradu sadržaja.⁴⁵⁷ Osim razine obrazovanja bilo je potrebno izabrati i pravo razdoblje za provedbu predavanja. Najčešće su predavanja održana poslije sezone radova na polju, za seljake, i nakon radnog vremena ili vikendom, za radnike u urbanim sredinama.⁴⁵⁸ Prilikom samog predavanja problem su predstavljale stalne neugodne upadice i nedisciplina. Primjer poteškoća tijekom predavanja donosi Fedor Mikić u izvještaju o apstinentskim predavanjima po srednjoškolskim ustanovama u Zagrebu. Mikić navodi da neka predavanja nisu uspjela zbog nedostatka discipline i nadzora nad učenicima, ali i lošeg primjera profesora koji su ismijavali predavanje čime su fokus s predavanja preselili na sebe.⁴⁵⁹ Osim prilikom predavanja, nedostatak obrazovanosti utjecao je i na shvaćanje poruka koje su dolazile s

⁴⁵² HDA, Fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, Kutija br. I, podmladak Crvenog križa traži besplatan materijale za održavanje predavanja

⁴⁵³ HDA, Fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, Kutija br. II, Prepiska Škole i škole u Gospiću

⁴⁵⁴ Chloupek, D., *Ko je ubojica*, ur. D. Chloupek, Narodni napredak, god. 9, br. 1, str. 3.

⁴⁵⁵ Ibid, str. 3.

⁴⁵⁶ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 126.

⁴⁵⁷ Ibid, str. 130.

⁴⁵⁸ Ibid, str. 130.

⁴⁵⁹ Ibid, str. 130.

plakata. Smatralo se kako će taj vid promidžbene aktivnosti donijeti najbolje rezultate jer je najjednostavniji, najbolji medij za prenošenje poruke. Ipak, i plakati, tj. ilustracije i kratak tekst u rimi, pokazali su se prekompliciranim jer je žitelj vidio samo "kostura koji ulijeva seljaku vino" te nije shvatio dublju poantu plakata. Također, osim ilustracija pogrešno su se tumačile i kratke rečenice napisane na plakatu. Primjerice, poslovice "*Tko kupuje žestoka pića, kupuje smrt*"⁴⁶⁰ često je protumačena kao odobrenje za konzumaciju vina i piva. Sličan je bio i efekt pokusa koji su trebali dokazati štetnost alkohola za organizam, a narod ih je shvatio kao lijek za gliste.⁴⁶¹ Pojava filma, kako je i navedeno, oduševila je narod što je ponekad pomaknulo fokus s edukativne poruke. Nakon početnog oduševljenja narod je počeo pažnju prebacivati na detalje te su se mogle čuti razne upadice i neumjesni komentari iz publike vezani uz prikazivanje svakodnevnih aktivnosti na selu čime su filmovi poprimali više zabavni nego li edukativni karakter.⁴⁶²

h) Propagandni materijal apstinentskih udruga i saveza

Proizvodnja propagandnog materijala, iako jedna od bitnijih, Školi nije bila jedina uloga. Druga, može se konstatirati jednako važna, uloga bila je distribucija raznih propagandnih materijala nastalih u samostalnoj produkciji apstinentskih udruženja i saveza ili u suradnji sa Školom. Stupanje dr. Štampara na zdravstvenu scenu u Hrvatskoj za apstinente označava novu nadu i vjeru u ispunjenje glavnog prohibističkog cilja, zabrane proizvodnje i točenja alkoholnih pića. Zajedno s vjerom, probudila se i propagandna aktivnost trezvenih udruženja koja u 20-tim godinama 20. stoljeća počinje proizvoditi veliku količinu materijala koja postaje inovativnija i bliža ciljanoj skupini.

Trezvena udruženja i savezi uz materijalnu pomoć Škole organiziraju veliki broj izložbi pomoću kojih progovaraju i dokazuju štetni utjecaj alkohola na ljudski organizam, obitelj i zajednicu. Primjer takve izložbe već je spomenut. Radi se o anti-alkoholnoj izložbi postavljenoj 1920. u Zagrebu⁴⁶³ koja je proputovala Jugoslavijom i time prenijela anti-alkoholnu poruku velikom broju posjetitelja. Osim izložbi, organizirane su masovne povorke, posebice za antialkoholni dan.⁴⁶⁴ Povorke su imale za zadatak pokazati koliko mnoštvo se okrenulo apstinentskom životu, posebno mladih te pomoću materijala, poput drvenih tabela, prenijeti promidžbene poruke. Jedna od znamenitijih poruka bila je: "*Hoćemo reformu*

⁴⁶⁰ Gundrum-Oriovčanin, F., *Protiv alkohola*, ur. A. Štampara, Novi život, god. 1, br. 10, 1913., str. 14.

⁴⁶¹ Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, str. 127.

⁴⁶² Ibid, str. 128.

⁴⁶³ Novi život, *Protualkoholna izložba u Zagrebu*, ur. L. Thaller, god. 5, br. 9, str. 15.

⁴⁶⁴ Glasnik saveza trezvene mladeži, *Antialkoholni dan*, ur. P. Arandjelović, god. 2, br. 7, Štamparija K. Gregorića, Beograd, 1922., str. 1.-4.

ljudskih navika."⁴⁶⁵ čime se jasno daje do znanja tko je glavni krivac za pojavu i raširenost alkoholizma te što bi se trebalo poduzeti da narod postane trezveniji, a time zdraviji te ekonomski prosperitetniji. Osim pokretnih izložbi i masovnih demonstracija, novost u službi propagande bile su radio emisije. Činjenica koja pokazuje da su trezvenjaci iskoristili sve prednosti koje su tadašnja tehnološka dostignuća pružala. Ipak, upitna je uspješnost nove propagandne metode, budući da tada nije mnogo stanovnika posjedovalo radio. No, trebalo je iskoristiti sva dostupna promidžbena sredstva. Radio emisija s predavanjima prvaka antialkoholne borbe emitirale su se svaka dva tjedna subotom na zagrebačkoj radio stanici. Primjer jedne takve emisije donosi časopis *Novi život* koja je održana povodom proslave trezvenosti 1931. godine. Predavanje pod nazivom "*Potreba i značaj antialkoholnog pokreta*"⁴⁶⁶ održao je dr. Mašek.

Uz iskorištavanje potencijala novih i inovativnih propagandnih kanala, trezvena udruženja okoristila su se i starim, poput letaka, plakata, antialkoholnih knjižica, časopisa, slika i fotografija. Letci Saveza trezvene mladeži posebno su zanimljivi. Dizajnirani tako da nikoga ne ostavljaju ravnodušnim postavljani su na svakom uglu kako bi pratile narod u stopu i stalno podsjećale na negativnosti koje proizlaze iz boce. Letak bi krasila morbidna, groteskna ilustracija s upečatljivim kratkim tekstom.⁴⁶⁷ Primjer takve ilustrirane publikacije bio bi letak *Život alkoholičara*⁴⁶⁸ ili *Što svaki trezvenjak treba da zna o alkoholu*⁴⁶⁹. Od plakata van radinosti Škole treba izdvojiti plakat Saveza trezvene mladeži *Zašto se treba kloniti žestokih pića*⁴⁷⁰ koji je strukturiran tako da pomoću 10 točaka, što je već dobro poznata metafora trezvenjaka, narodu pokažu što se s tijelom, duhom i materijalnim statusom pojedinca događa tijekom života radi konzumacije alkohola.⁴⁷¹ Gotovo istu tematiku navedenog plakata prezentira knjižica *Alkohol i zdravlje*⁴⁷². Knjižica je strukturirana tako da prve dvije priče pokažu primjerima da konzumiranje alkohola oslabljuje ljudsko tijelo, dok zadnji članak ima zadatak znanstvenim činjenicama dokazati da alkohol uništava imunološki sustav i time pridonosi oboljenju. U prenošenju poruke veliku ulogu odigrali su časopisi poput *Glasnik*

⁴⁶⁵ Ibid, str. 3.

⁴⁶⁶ Mašek, D., *Potreba i značaj antialkoholnog pokreta*, Novi život, ur. I. Krznarić, god. 9, br. 6, Društvo apstinenata Hrvatsk i Slavonije, Zagreb, 1931., str. 2.-5.

⁴⁶⁷ Barać, J., *Metode zdravstvene propagande*, Liječnički vijesnik, 1920., str. 457.

⁴⁶⁸ Savez trezvene mladeži, *Život alkoholičara*, Savez trezvene mladeži, Beograd, 1928. (Glasnik trezvene mladeži, ur. I. M. Jelić, god. 9, br. 8-9, „Planeta“, Beograd, 1928., str. 8.-9.)

⁴⁶⁹ Savez trezvene mladeži, *Što svaki trezvenjak treba da zna o alkoholu*, Savez trezvene mladeži, Beograd, 1928. (Glasnik trezvene mladeži, ur. I. M. Jelić, god. 9, br. 8-9, „Planeta“, Beograd, 1928., str. 8.-9.)

⁴⁷⁰ Savez trezvene mladeži, *Zašto se treba kloniti žestokih pića*, Savez trezvene mladeži, Beograd, 1928. (Glasnik trezvene mladeži, ur. I. M. Jelić, god. 9, br. 8-9, „Planeta“, Beograd, 1928., str. 8.-9.)

⁴⁷¹ Ibid, str. 8.-9.

⁴⁷² Društvo trezvenosti, *Alkohol i zdravlje*, Društvo trezvenosti, Zagreb, 1925.

saveza trezvene mladeži, Novi Naraštaj, Novi život i drugi. Zaista veliki broj časopisa koji se bave problemom alkoholizma najbolje dokazuje koliko je temi porasla popularnost i značaj među stanovnicima. Naposljetku, potrebno je spomenuti i umjetničke slike, poput slike *Alegorija trezvenosti*⁴⁷³, te fotografije koje su se u manjoj mjeri koristile u časopisima, plakatima i letcima, ali su zato bile izuzetno bitan dio trezvenih izložbi.

8. Rezultati promidžbe. Pro-alkoholna reklama. Eugenika.

Budući da je pitanje socijalizacije liječničke službe podijelila zdravstvene djelatnike u dva suprotstavljena tabora, ne treba čuditi činjenica da nije postojalo zajedničko mišljenje o rezultatima reforme. Opozicija je ustvrdila da je reforma na terenu u potpunosti podbacila. Smatrali su da je razina znanja o higijeni ostala potpuno ista, a broj oboljelih se nije smanjio, već je otprilike ostao isti. Svoju misao završili su porukom da su ostavština dr. Štampara samo divni objekti i liječnici na državnom proračunu koji oduzimaju posao praktičarima.⁴⁷⁴ Rezime protivničke kritike otkriva kojim motivima je bila vođena opozicija te upućuje na objektivno sagledavanje rezultata reforme. Šira slika otkriva nešto drugačije rezultate. Evidentno je da su edukacijske i promidžbene aktivnosti Škole polučile velikim uspjehom. Jedan od najbitnijih razloga tomu je korištenje edukacijskih metoda koje su dokazale da su nove znanstvene spoznaje poboljšavaju njihov svakodnevni život. Dr. Rasuhin je prilikom govora na Sveslavenskom kongresu liječnika u Sofiji 1936. lijepo sročio zašto su edukacije uspjele, kazao je: "*Seljak prihvata sve ono, što vidi da mu je korisno.*"⁴⁷⁵. Pozitivne strane Štamparove reforme mogu se uočiti u današnjoj svakodnevnici. Primjerice, današnje higijenske navike, koje danas smatramo potpuno normalnim i neizostavnim dijelom života, u međuraću su bila apsolutna novost.

Većinu pokrenutih propagandnih aktivnosti reforme mogu se valorizirati jer postoje statistički izraženi rezultati, no ista tvrdnja ne može se kazati za aktivnosti vezane uz pitanje alkoholizma. Osim rezultata koje donosi dr. Štampar u svom tekstu *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*⁴⁷⁶ te publikacije dr. Fedora Mikića *Alkoholizam među srednjoškolcima Savske banovine*⁴⁷⁷, ne postoje detaljnija izvješća o postignutim rezultatima. Budući da informacija o rezultatima nema na pretek, fokus će se prebaciti na "budućnost i

⁴⁷³ Piha, F., *Stev. A. Ljišuk: "Alegorija trezvenosti"*, Glasnik Saveza trezvene mladeži, ur. M. P. Popović, god. 13, br. 9-10, „Planeta“, Beograd, 1933., str. 18.-19.

⁴⁷⁴ D. S., *Odlazak dr. Štampara*, ur. D. Sretanović, Lekar, god. 5, br. 94, 1928., str. 5.

⁴⁷⁵ Rasuhin, J., *Da li liječnički stalež može danas snositi odgovornost za narodno zdravlje*, Liječnički Vjesnik, ur. Ante Vuletić, str. 445.

⁴⁷⁶ Štampar, A., *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.)

⁴⁷⁷ Mikić, F., *Alkoholizam među srednjoškolcima Savske banovine*, Narodne novine, Zagreb, 1939.

sadašnjost naroda". U spomenutom istraživanju dr. Mikića sudjelovalo 17.368 učenika iz 45 srednjih škola.⁴⁷⁸ Po spolnoj strukturi, dječaka je bilo 10.529, a djevojčica 6.839.⁴⁷⁹ Istraživanje donosi rezultate prema geografskom položaju, dobi, vrsti škole, po zvanju roditelja, vrsti alkoholnih pića i prema još mnogo kategorija. Rezultati su pokazali očekivano, dječaci su konzumirali veće količine alkohola od djevojčica. Tako je od 1.456 dječaka u Savskoj banovini njih 437 redovito pilo, a njih 2.554 neredovito te je 5.589 učenika alkohol pilo u iznimnim prilikama. Kod djevojčica, od 1.011 koje su pristupile istraživanju redovito pije njih 90, dok neredovito konzumira alkohol njih 1.110 te u iznimnim situacijama njih 4.257 uzme čašu u ruke.⁴⁸⁰ Prema dobi, do 100 učenika iste starosti, najviše učenika pije redovito i neredovito u 20-toj godini, dok je u 13-toj godini najviše onih koji iznimno, prilikom neke prigode konzumiraju alkohol.⁴⁸¹ U razvoju ljubavi prema alkoholu veliku ulogu imali su roditelji kao idoli djece. U tom smislu, važan je prikaz prema struci roditelja. Očekivano, najviše piju djeca gostioničara, redovito njih 9.5%, zatim neredovito najviše piju djeca poljoprivrednika, njih 25.9%. Dok u iznimnim slučajevima najviše piju djeca trgovaca i bankara, njih 58.9%.⁴⁸² Ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je promidžbenim aktivnostima smanjen broj srednjoškolaca koji konzumiraju alkohol jer nisu pronađeni podaci koji otkrivaju stanje prije Prvog svjetskog rata. S druge strane, statistički podaci današnjice otkrivaju na uzorku od 600 mladih osoba između 15-te i 24-te godine da je situacija ista jer je njih 95.7% izjavilo da je barem jednom okusilo alkohol, pri čemu je najniža dob početka konzumacije bila 11 godina.⁴⁸³ Redovitost opijanja maloljetnika potvrđuje podatak da njih 43.8% konzumira alkohol jednom do tri puta tjedno, a njih 33% popije više alkoholnih pića u dva sata što upućuje na želju za brzim opijanjem radi vremenskog ograničenja izlazaka iz kuće. Također, istraživanje je pokazalo da oba spola jednako učestalo konzumiraju alkohol, ali da mladići ispijaju veće količine.⁴⁸⁴ Prikazani podaci govore da se nije mnogo promijenilo u odnosu na međuratno razdoblje te da mladi u moderno doba, možda piju čak i više nego vršnjaci u međuratnom razdoblju. Zanimljiva je i činjenica da u oba razdoblja djeca dolaze u kontakt s alkoholom u mladoj dobi što može upućivati na održavanje kulture inicijacije alkoholom ili na želju kopiranja vlastitih prvih idola, roditelja.

⁴⁷⁸ Ibid, str. 1.

⁴⁷⁹ Ibid, str. 1.

⁴⁸⁰ Ibid, str. 2.

⁴⁸¹ Ibid, str. 13.

⁴⁸² Ibid, str. 20.

⁴⁸³ B.V., *Istraživanje: mladi počinju piti između između 14. i 16. godine*, Dnevnik.hr,

<https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/istrazivanje-mladi-pocinju-piti-izmedzu-14-i-16-godine.html>

⁴⁸⁴ Ibid

Promjene alkoholnih navika ne pronalaze se niti u svijetu rada. Trend sklapanja poslova uz dobru kapljicu i trend pijenja na radnom mjestu nastavio se i nakon Drugog svjetskog rata, a možemo reći kako je aktualan i u današnje doba. U prilog toj tezi govore i svjedočanstva liječenih alkoholičara o počecima njihove bolesti. Ulogu alkohola pri sklapanju poslova opisuje jedan vlasnik radione: "*Kad sam otvorio svoju radionu, u kontakt s obrtničkim zadrugama nisi mogao doći bez flaše pića jer se sav posao odvijao preko njih.*"⁴⁸⁵. Osim pri sklapanju poslova u alkoholu se uživalo i na radnom mjestu. Jedan od liječenih alkoholičara napominje: "*Naviku pijenja sam stvorio na poslu jer mi je šef znao reći: Uzmi litru i vodu i piši, a sutra donesi izvještaj.*"⁴⁸⁶. Drugi liječeni alkoholičar donosi svoju priču: "*Kad sam se zaposlio na terenskom radu bilo je normalno da piješ, a nenormalno da ne piješ jer su svi pili.*"⁴⁸⁷. Posljednji primjeri datiraju iz 2000-tih godina, ali zajedno s prijašnjim izvorima pokazuju da je od 19. st. i radnika iz Zolina romana pa do modernog radnika konzumiranje alkohola na radnom mjestu bilo ne samo dopušteno, već i poželjno. Također, ovi primjeri potvrđuju i činjenicu da su alkohol i opijanje bili i ostali uobičajeno i prihvatljivo ponašanje u društvu, a ponekad, ako se pojedinac želio uklopiti u društvo i biti prihvaćen u kolektivu, čak i obavezno ponašanje.⁴⁸⁸

Iako nema podataka za razdoblje prije početka reforme, podaci dr. Mikića pokazuju da je alkohol itekako bio prisutan u životima mladih krajem 30.-tih godina 20. stoljeća. Jedan od razloga tomu zasigurno je i pro-alkoholna promidžbena kampanja, tj. reklame. Mnogi apstinentski časopisi međuraća ustvrdili su da je prohibicija srušena pod pritiskom "... alkoholnog kapitala..."⁴⁸⁹ te da "... ima čak i lekara, koji stoje u službi tog alkoholnog kapitala, koji je danas osma sila na svetu."⁴⁹⁰, pri čemu su aludirali na liječnike koji koriste svoju poziciju i nepropisno propisuju alkohol kao lijek. Očigledno da je alkoholna industrija, barem prema mišljenju apstinenata, bila izrazito moćna i utjecajna, posebno među političkim elitama. Ipak, za rast potrošnje alkoholnih pića nisu bili presudni zakoni, kao što je pokazao primjer naredbe o ograničenju točenja, već potrošači. Sukladno tome, alkoholni kapital većinu svoje pažnje posvetio je kupcima, ali ne u očekivanim razmjerima. Proizvođači alkoholnih pića rijetko su proizvode reklamirali u dnevnim novinama, kao što su *Večer* i *Obzor*. Preferirajući kanal proizvođačima pića bili su plakati postavljeni u gostionama ili u javnim

⁴⁸⁵ Sabioni, M., *Socijalne dimenzije suzbijanja alkoholizma: primjer klubova liječenih alkoholičara*, str. 36

⁴⁸⁶ Ibid, str. 36.

⁴⁸⁷ Ibid, str. 36.

⁴⁸⁸ Ibid, str. 36.

⁴⁸⁹ Vrhovac, V., *Nova situacija u Americi*, ur. I. Krznarić, Novi život, god 12., br. 1, 1936., str. 3.

⁴⁹⁰ Danić, J., *Alkoholno pitanje i lekari, Liječnički vijesnik*, ur. S. Slišković i V. Jelovšek, god. 34, br. 1, Zbor liječnika Kraljevstva Hrvatskog i Slavenskog, Zagreb, 1912., str. 45.

prostorima, kao što su kolodvorske čekaonice ili vagoni. Primjerice, klasičnim primjerom plakata za alkoholno piće dominirala je slika obnažene žene koja uživa u alkoholnom piću.⁴⁹¹ Propagandna metoda koja je vezala simbol lijepe žene s alkoholnim pićem bila je dobitna kombinacija za privlačenje ciljane skupine potrošača, muškarce. Moć dnevnog tiska, tada najboljeg propagandnog kanal, iskorištavale su gostione. Pomoću dnevnih novina "birtije" su obavještavale goste o novostima u svojoj ponudi. Primjerice, *Američki bar* u Ilici obavještava puk o otvorenju i o svojoj ponudi originalnih američkih pića, hrane i jazz te ih poziva da dođu na otvorenje.⁴⁹² Sudeći prema propagandnim aktivnostima u dnevnim novinama alkoholni kapital nije vršio agresivnu marketinšku kampanju jer za to nije postojalo potrebe. Društvo je ispijalo velike količine alkohola s i bez poticaja s reklame u novinama ili na plakatu. Također, nedostatak agresivne kampanje alkoholnog kapitala dokazuje koliko je alkohol pustio korijenje u društvu te da se nije osjećao ugroženim od strane propagandnih napora Škole.

Prisutnost u životima mladih, ali i cjelokupnog društva, alkohol može zahvaliti permisivnosti društva prema alkoholu i društvenoj marginalizaciji, pa čak i omalovažavanju apstinentskog pokreta. Politička, medijska i znanstvena društvena sfera pokazivale su malen interes za poruke apstinenata. Na otvaranju apstinentske izložbe 1914. u Zagrebu pojavili su se predstavnici vlasti. Prilikom pozdravnog govora, pomalo i naivno, dr. Kiseljak je ustvrdio da svojim dolaskom predstavnici vlasti pokazuju podršku i da čvrsto stoje uz plemenite nakane apstinenata.⁴⁹³ Izjava nije mogla biti dalje od istine. Političari su samo za potrebe javne promocije stali uz apstinentski pokret. Maske su skinute iste godine kada je na dnevni red došlo izglasavanje naredbe o ograničenju točenja alkoholnih pića 1914. godine. Prilikom rasprave o naredbi zastupnik Dušan Popović je zaključio "... da bi za Hrvatsku bilo štetno, da se nedjeljom krčme zatvore."⁴⁹⁴ Zastupnici su se složili s kolegom te naredba nije prošla glasanje. Jedina politička opcija koja je svojim programom podupirala trezveni pokret bila je Hrvatska Pučka napredna stranka. Mediji su svoj inicijalni interes za inicijativu prohibista pokazali ne objavljujući niti jedan broj časopisa *Novi život*. Samo su jedne novine objavile drugi broj časopisa i to zato što je u uredništvu sjedio istomišljenik apstinenata. Štampar je to smatrao dokazom "ozbiljnosti" uredništva te njihovoj sklonosti alkoholnom kapitalu.⁴⁹⁵ Novine nisu stale na neobjavljivanju brojeva časopisa, već su otišle korak dalje i putem

⁴⁹¹ Dobrodolac, J., *Alkohol i saobraćaj*, Liječnički vijesnik, ur. M Čačković-Vrhovinski, K. Farkaš i V. Jelovšek, god. 51, br. 1, Zbor liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, Zagreb, 1929., str. 10.

⁴⁹² Obzor, *Otvorenje Američkog bara*, ur. V. Lunaček, god. 60, br. 288, 1919., str. 3.

⁴⁹³ Liječnički vijesnik, *Protualkoholna izložba*, god. 36, br. 4., ur. V. Jelovšek, 1914., str. 237.

⁴⁹⁴ Šašel, D., *Nedjeljni počinak i prodavači alkohola*, Novi život, ur. A. Štampar, god. 2, br. 7, 1914., str. 7.-10.

⁴⁹⁵ Štampar, A., *Apstinentski pregled*, Novi život, ur. A. Štampar, god. 1, br. 3, 1913., str. 8.-9.

karikatura javno ismijavale pokret. Primjerice, dnevni list *Večer* objavio je karikaturu pod nazivom "“Trezveni“ Zagreb"⁴⁹⁶. Karikatura je pomoću pet crteža opisivala "suhi" Zagreb. Primjerice, jedan od crteža pokazuje kako će se Zagrepčani zabavljati jednom kad, godine 3926, bude uvedena prohibicija.⁴⁹⁷ Navodeći godinu iz daleke budućnosti dnevni list poručuje apstinentima da su iznimno male mogućnosti za uvođenje prohibicije u bliskoj budućnosti. Apstinente možda nije iznenadio nedostatak prave potpore političara i medija, ali zasigurno ih je iznenadio negativan stav akademskog građanstva, posebice liječnika. Većina akademskog društva te sveučilištarca gledao je na pokret s prijezirom i omalovažavanjem. Činjenica da se glasilo liječnika, *Liječnički vjesnik*, u predratnim godinama nije bavio trezvenim pokretom dovoljno govori o percepciji pokreta od strane liječnika.⁴⁹⁸

Po završetku rata s druge strane Atlantika počinju stizati neke nove znanstvene ideje, a s time se počinje mijenjati društvena percepcija alkohola. Dodatan poticaj dao je dr. Štampar došavši na mjesto načelnika u Ministarstvu narodnog zdravlja. Gorljivi apstinent pokrenuo je sveopću zdravstvenu reformu koja je pomogla da se ciljevi apstinentske borbe prošire po novostvorenoj državi te time polako počinju mijenjati stav društva naspram alkohola. Promjene su bile očigledne. Politika počinje iskazivati interes za apstinentski pokret izglasavanjem kompenzirane naredbe o zabrani točenja alkohola vikendom. Činjenica jest da naredba nije u potpunosti zaživjela te ostavlja dojam kozmetičke promjene, no ipak je, za razliku od prošlih godina, pomak unaprijed koji je pokazao apstinentima da politička volja za promjenama postoji. Mediji počinju više pažnje, negativne i pozitivne, i medijskog prostora posvećivati apstinentskom pokretu. Najveći zaokret u percepciji trezvenog pokreta, pod utjecajem Štamparove reforme, napravila je akademska zajednica, tj. liječnici. *Liječnički vjesnik* počinje aktivno prenositi propagandne vijesti Jugoslavenskog saveza trezvenosti o napredovanju prohibicije u SAD-u⁴⁹⁹, a liječnici osnivaju udrugu liječnika apstinenata⁵⁰⁰. Štamparova vizija koju je počeo provoditi s reformom javnog zdravstva te koja je utjecala na mijenjanje stavova prema alkoholu, bila je zapravo dio većeg "projekta". Svjesno ili nesvjesno javno zdravstvena reforma bila je dio antropološkog pokreta koji je dominirao krajem 19. i početkom 20. stoljeća, eugenike.⁵⁰¹

⁴⁹⁶ Večer, „Trezveni“ Zagreb, ur. D. Bubić, god. 7, br. 1624, Tipografija d. d., Zagreb, 1926., str. 7.

⁴⁹⁷ Ibid, str. 7.

⁴⁹⁸ Novi život, *Protualkoholna borba u Hrvatskoj*, ur. A. Štampar, god. 2, br. 10-12, 1914., str.16.

⁴⁹⁹ Liječnički vjesnik, *Vijesti Jugoslavenskog Saveza trezvenosti*, ur. V. Jelovšek, god. 50, br. 2-3., 1928., str. 110.

⁵⁰⁰ Liječnički vjesnik, *Klub jugoslavenskih liječnika apstinenata*, ur. V. Jelovšek, god. 53, br. 3, 1931., str. 149.

⁵⁰¹ Studen, A., *Pijane zverine*, str.152.

Pokret je nastao krajem 19. stoljeća s ciljem stvaranja genetski savršenih ljudi.⁵⁰² Zagovornici eugenike smatrali su svojom svetom dužnosti zaštitu države od razmnožavanja "društvenih otpadnika" koji su odskakali od "božje" slike čovjeka. Individue koje su potpadale pod takav opis bili su zločinci, epileptičari, spolno bolesni, luđaci, alkoholičari, imbecili i tako dalje. Pod pojmom "zaštite" smatrali su metodu kastracije kao najsigurniji način očuvanja čistoće društva. Kasnije, pri vrhuncu eugeničkog pokreta metodu kastracije zamijenile su mnogo groznije i krvavije metode.⁵⁰³ Nova shvaćanja o ljudskoj vrsti nisu prošla neprimijećeno na Balkanu. Među prvim koji prihvaćaju apostolate eugenike bio je dr. Milan Jovanović-Batut, veliki prijatelj⁵⁰⁴ dr. Štampara. U svojim djelima, poput knjige *Preporodjaj*⁵⁰⁵, jednostavnim pristupom, putem narodnih poslovice, pokušava obrazložiti da se genetskim materijalom, osim vanjskih osobina, prenose i poroci, među njima i alkoholizam. U svrhu dokazivanja svoje teze piše da pri reprodukciju biljaka i životinja čovjek isključi ono "... što je slabo, kržljivo, bolesno i loše..."⁵⁰⁶. Primjerom metode križanja pojedinih vrsta postavlja retoričko pitanje, zašto se čovjek ne bi tako pobrinuo za budućnost vlastitog naroda.⁵⁰⁷ Pod utjecajem eugenike i Darwinove teorije prirodnog odabira, tj. preživljavanja najjače vrste pokreću se mnogi nacionalni altruistički projekti za očuvanje narodnog zdravlja. Trezveni pokret u svijetu, tako i u Hrvatskoj samo je dio šireg eugeničkog pokreta za očuvanje nacije. U "... borbi naroda..."⁵⁰⁸ treba tražiti razloge odlučnijeg involviranja međuratnog društva u borbu protiv "otrova" koji oslabljuje narod. Časopisi trezvenjaka navedenu činjenicu prezentiraju nizom članaka. U časopisu *Novi život* već se prvi tekstom pisca Tolstoja progovara o štetnosti konzumentske odanosti alkoholu za narod te se postavlja pitanje "*Služiti Bogu ili đavlu?*"⁵⁰⁹. Metaforom se želi upitati hoće li se služiti alkoholnoj industriji koja troši sve veću količinu žitarica dok mnogi nemaju za kruh i ostaju gladni, a svaka sljedeća čaša znači smrt sunarodnjaka ili će se poput pravih domoljuba pridružiti trezvenom pokretu i služiti domovini.⁵¹⁰ Poruka narodu nastavlja se drugim člankom u kojem se poručuje: "*Samo trijezan i čist narod bit... jak, i ostat će na životu u borbi*

⁵⁰² Chesterton, G., K., *Eugenika i druga zla*, Partenon, Zagreb, 2011., str. 9.-16.

⁵⁰³ Studen, A., *Pijane zverine*, str.154.-155.

⁵⁰⁴ Grmek, M., D., *Životni put Andrije Štampara, borba za unaprijeđenje narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), str. 24.

⁵⁰⁵ N. L., *Književnost, Preporodjaj*, Liječnički vijesnik, ur. V. Jelovšek, L. Novković i L. Thaller, god. 42, br. 1-2, 1920., str. 63.

⁵⁰⁶ Ibid, str. 65.

⁵⁰⁷ Ibid, str. 65.

⁵⁰⁸ Foustik, B., *Apstinencija kao kulturni problem*, Novi život, ur. A. Štampar, god. 1, br. 2, 1913., str. 3.

⁵⁰⁹ Tolstoj, L. N., *Bogu ili đavlu?*, Novi život, ur. A. Štampar, br. 1, str. 7.

⁵¹⁰ Frolich, P., *Apstinencija i naše društvo*, Novi život, ur. A. Štampar, god 1., br. 3, 1913., str. 2.

naroda."⁵¹¹ Eugenički postulati naslućuju se i u nacrtu Zakona o čuvanju narodnog zdravlja iz 1921. godine.⁵¹² Prema nacrtu zakona osobe koje žele sklopiti brak morale bi biti pregledane od strane liječnika i dobiti potvrdu da su potpuno zdravi. Osobe koje nisu bile potpuno zdrave morale bi platiti određenu svotu za sklapanje braka, a oni koji boluju od hemofilije ne bi smjeli stupati u sakrament braka.⁵¹³ Prilikom pretresa nacrtu Zakon o čuvanju narodnog zdravlja na 3. izvanrednoj mjesečnoj skupštini zbora liječnika dr. Thaller je primijetio da u članku 6. dr. Štampar "... zaboravio zabraniti brak teškim alkoholičarima..."⁵¹⁴. Dijelovi nacrtu Zakona o čuvanju narodnog zdravlja pokazuje prodor eugenike u zakonodavstvo Jugoslavenske države, dok izjava dr. Thallera, najbolje ocrtava bojazan od alkoholnog "onečišćenja" nacije. Trezvenjaci nisu ostali samo na odlučnom pozivu, već primjerima drugih naroda koji su, prema njihovom mišljenju, zbog alkoholizma izgubili bitku žele zorno pokazati kakvu budućnost pruža "čaša". Primjerice, Glasnik Saveza trezvene mladeži u članku *Sudbonosna neozbiljnost*⁵¹⁵ donosi primjer Rusije kao države čije je stanovništvo sustavno godinama bilo trovano od strane alkoholne industrije, a država, koja ih je trebala zaštititi, samo je promatrala i uzimala milijunske prihode od poreza.⁵¹⁶ Pritom, nastavlja se u članku, sposobnosti stanovništva su spale na najniže grane te nitko nije mogao braniti ruski narod u Prvom svjetskom ratu. Carski ukaz tijekom rata nije mogao promijeniti godine i godine opijanja te je ruska vojska doživljavala poraz za porazom. Jedan njemački vojnik je kazao: "... da su se ruski vojnici u masama predavali Nemcima, čim bi im ovi pokazali alkoholnih pića..."⁵¹⁷

Poraz nacističke Njemačke, gdje je eugenika doživjela klimaks, u Drugom svjetskom ratu bio je i svojevrsni kraj dominacije eugenike u znanstvenom svijetu. Također, nova opojna sredstva pripomogla su u diverziji fokusa zdravstvenih djelatnika s alkohola. Nakon Drugog svjetskog rata pažnju javnosti prvo je zaokupirao duhan s otkrićem da uzrokuje rak pluća, a zatim i pojava opojnih droga poput heroina i kokaina. Zahvaljujući tome i kapitalu nitko više nije toliko često propitkiwao štetnost alkohola, a udruženja apstinenata vraćena su na margine društva. Industrija proizvodnje pića nakon Drugog svjetskog rata dodatno je porasla. Reklame iz dnevnih novina postaju pokretne te se preko novog medija, televizora dopiru do milijuna

⁵¹¹ Foustik, B., *Apstinencija kao kulturni problem*, *Novi život*, ur. A. Štampar, god. 1, br. 2, str. 3.

⁵¹² Liječnički vjesnik, 3. izvanredna mjesečna skupština Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja, ur. V. Jelovšek i L. Thaller, god. 43, br. 7, 1921., str. 206.

⁵¹³ Ibid, str. 206.

⁵¹⁴ Ibid, str. 207.

⁵¹⁵ Glasnik saveza trezvene mladeži, *Sudbonosna neozbiljnost*, ur. S. Marodić, god. 4, br. 10, 11, 12, Štamparija Saveza Profesionalnih Zanatlijskih Udruženja, Beograd, 1924., str. 12.-15.

⁵¹⁶ Ibid, str.12.-15.

⁵¹⁷ Ibid, str. 14.

gledatelja. Alkohol je pobijedio najveću prijetnju te je mirno uz pomoć kapitala i reklame te bez opozicije nastavio vladati čovječanstvom.

9. Zaključak

Platon u svom djelu *Država* piše da je od svih "životinja" najteže ovladati djecom. Smatrao je da oni još nisu uokvireni, tj. odgojeni u skladu sa zakonima, običajima te vjerovanjima društva.⁵¹⁸ U smislu nepridržavanja društvenih normi, ponašanje pijanca slično je ponašanju male djece. Slikovito rečeno, alkohol oslobađa čovjeka okova konvencionalnog ponašanje i dopušta mu da se slobodnije izrazi bez bojazni od društvenog osuđivanja. Platonova razmišljanja u skladu su s tezom o alkoholizmu kao bolesti pojedinca, obitelji i društva, no provedeno istraživanje pokazalo je drugačije rezultate. Analiza literature i izvora pobila je početnu tezu i oblikovala novu. Staru tezu zamijenila je teza o alkoholizmu kao bolesti društva, obitelji i pojedinca.

Paradoksalno zvuči činjenica da su društvo i njegovi kulturalni običaji odgovorni za širenje alkoholizma među pripadnicima društva. Ipak, analiza materijala pokazala je da se alkoholizam ne nalazi u kemijskim spojevima, već u društvu koje nameće potrošnju alkohola u svakoj prilici. Čovjek se ne rađa sa sklonošću naspram alkohola te sa željom za konzumacijom velikih količina pića već ih usvaja odgojem. Isto kao što usvaja poštovanje prema zakonu, konzumiranje hrane s priborom, prikladno ponašanje i druge društvene norme.⁵¹⁹ Alkohol, kako se Prota Milutinović izrazio, prati ljudski rod doslovce od kolijevke do groba.⁵²⁰ Bitni, pa čak i oni potpuno nerelevantni trenuci, kao dolazak susjeda u posjetu, u životima ljudi začinjani su alkoholom.⁵²¹ Dvostruki kriterij društva prema opojnim sredstvima, ali i moć društvenih običaja, najbolje je bio vidljiv kod osude morfija kao štetne tvari. Istovremeno se jedno opojno sredstvo, morfij, smatrao užasno štetnim, a ono koje je odnijelo mnogo više života, alkohol, smatralo dijelom svakodnevice.⁵²² U obranu tadašnjeg društva može se kazati da je neznanje mogući razlog dvostrukih kriterija, no što onda opravdava današnje društvo? Stoga, može se zaključiti da alkoholno pitanje, kako piše časopis *Novi život*, nije individualno pitanje, već pitanje društvene odgovornosti.⁵²³ U tom "zločinu" obitelj je svojim prešutnim pristankom supočinitelj te, ponekad, čak i podupiratelj opijanja, dok je pravovremena reakcija u pravilu uvijek izostala. Prvi dodir djece s alkoholom dolazio

⁵¹⁸ Knežević, R., *Istorija političke kulture u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2007., str. 17.

⁵¹⁹ Novi život, *Suhi režim u Zagrebu*, ur. I. Krznarić, god. 8, br. 5, 1923., str. 14.

⁵²⁰ Milutinović, V., *Gdje da počnem*, ur. D. Šašel, Novi život, god. 3, br. 1, 1915., str. 10.

⁵²¹ Kiseljak, I., *Alkohol i radništvo*, Novi život, A. Štampar, god. 1, br. 4, 1914., str. 5.

⁵²² Perović, D., *Etički značaj antialkoholnog pokreta*, Novi život, I. Krznarić, god. 7, br. 1, 1929., str. 2.

⁵²³ Kiseljak, I., *Alkohol i radništvo*, Novi život, A. Štampar, god. 1, br. 4, 1914., str. 7.

je najčešće preko obitelji. U primjerima, poput filma *Majčine greške plaćaju djeca*⁵²⁴, prikazan je najčešći način "krijepljenja" ili umirivanja male djece, pomoću rakije. Sustavno primjenjivanje takvih odgojnih metoda doprinijele su formiranju naklonosti prema alkoholu. Daljnji poticaj za konzumaciju alkohola davali su roditelji opijajući se pred djecom čime im je sugerirano da je konzumiranje alkohola znak zrelosti te da je izrazito poželjno ponašanje. Kopirajući vlastite idole, mladež je počela s konzumacijom alkohola, isprva s roditeljima, a zatim u društvu prijatelja. Konstantna konzumacija može dovesti do razvitka ovisnosti o alkoholu te do negativnih materijalnih i zdravstvenih posljedica. U tom trenutku, kada je već prekasno, obitelj postaje žrtva vlastite kreacije. Pojedinaac je u procesu postanka alkoholičarem bio prepušten sebi i svojoj volji za apstinencijom. Metaforički kazano, pojedinac se u tim trenucima osjećao kao da je s pićem *vis-a-vis* u boksačkom ringu, a tribine su bile ispunjene pritiskom društvenih i kulturnih običaja koji zdušno navijaju za pobjedu alkohola. Drugim riječima, borba se može okarakterizirati kao izbor između socijalne izolacije ili opijanja. Jedna od karakternih crta većine ljudi je povodljivost za društvenim prihvaćanjem u takvim i sličnim situacijama čime je odabir automatski pao, uglavnom, na konzumiranje alkoholnih pića.

Naposljetku, konačnu tezu rada odlično je u svojoj izjavi sažeo Charles Bukowski: "*Ako se desi nešto loše, piješ da zaboraviš; ako se desi nešto lijepo, piješ da proslaviš; a ako se ništa ne dešava, piješ da bi se nešto dešavalo.*"⁵²⁵. Potreba za reformom društvenih navika kada je u pitanju alkoholizam, očito, oduvijek je bila i bit će potrebna.

⁵²⁴ Drago Chloupek (1939.), *Majčine greške plaćaju djeca*, dokumentarni film, Škola Narodnog Zdravlja

⁵²⁵ Charles Bukowski, <http://www.antonija-horvatek.from.hr/duh-kut/izreke-teme/alkohol.htm>

10. Prilozi

Slika 1, Plakat Škole narodnog zdravlja; izvor: Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002., str. 60.

Slika 2, Plakat Škole narodnog zdravlja; izvor: Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002., str. 60.

11. Bibliografija

a) Izvori

I. Arhivska građa

- Fond: Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja, kutija br. II
- Fond: Inspektorat Ministarstva narodnog zdravlja, kutija br. XXXII, LXVIII

II. Knjige

- Društvo trezvenosti, *Alkohol i zdravlje*, Društvo trezvenosti, Zagreb, 1925.
- Fuis, F., *Podzemni Zagreb i druge reportaže (1934.-1941.)*, Alineja d.o.o., Koprivnica, 2003.
- Haslinger, I., *Seljačka čitanka o zdravlju*, Zaklada tiskare narodnih novina, Zagreb, 1924.
- London, J., *Uspomene pijanca*, Glas rada, Zagreb, 1951.
- Mikić, F., *Alkoholizam među srednjoškolcima Savske banovine*, Narodne novine, Zagreb, 1939.
- Štampar, A., *Knjižica proti alkoholu*, Društvo apstinenata Hrvatske i Slavonije, Karlovac, 1912.
- Štampar, A., *Narodna čitanka o alkoholu*, Hrvatski štamparski zavod, Zagreb, 1919.
- Štampar, A., *Socijalna medicina*, Institut za socijalnu medicinu u Zagrebu, Zagreb, 1925.
- Zola, E., *Trovačnica*, Matica Srpska, Beograd, 1986.

III. Novine i časopisi

- Glasnik saveza trezvene mladeži, Beograd, 1922.-1933.
- Lekar, Beograd, 1928.
- Liječnički vijesnik, kasnije mjenja ime u "Liječnički vjesnik", Zagreb, 1905.-1936.
- Narodni napredak, Zagreb, 1934.-1938.
- Narodne novine, Zagreb, 1919.
- Novi Naraštaj, Zagreb, 1906.
- Novi život, Karlovac/Zagreb, 1913.-1936.
- Obzor, Zagreb, 1918.-1920.
- Svijet u čaši, Hrvatska revija za vino, kulturu jela, pića i turizam, <http://www.mam-vin.hr/>
- Večer, Zagreb, 1925.-1934.

IV. Objavljeni izvori

- Blamaža radićevaca u Zlataru, Hrvat 1927, 7:3.
- Izvanredna mjesečna skupština Zbora liječnika Hrvatske, Slavonije i Međimurja u Zagrebu, dana 20. travnja 1921, *Liječnički vjesnik* 1921; 43; 135-140.
- Selskar M. Gunn, *Izvešće, Javno zdravstvo u Jugoslaviji*, 1924. RG 710. S.1.1, B1, F 4. RAC. New York.

V. Web izvori i filmovi

- B.V., *Istraživanje: mladi počinju piti između 14. i 16. godine*, Dnevnik.hr, <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/istrazivanje-mladi-pocinju-piti-izmedzu-14-i-16-godine.html>
- Charles Bukowski, <http://www.antonija-horvatek.from.hr/duh-kut/izreke-teme/alkohol.htm>
- Drago Chloupek (1939.), *Majčine greške plaćaju djeca*, dokumentarni film, Škola Narodnog Zdravlja
- Hrvatski bibliografski leksikon, Fran Gundrum-Oriovčanin, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8236>
- Hrvatski bibliografski leksikon, Mirko Dražen Grmek, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=27>
- Joza Ivakić (1929.), *Birtija*, igrani film, Škola Narodnog Zdravlja
- Kamilo Brössler (1931.), *Dva brata*, dokumentarno-igrani film, Škola narodnog zdravlja
- Kamilo Brössler (1932.), *Dvije seke*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja
- Krešo Golik (1970.), *Tko pjeva, zlo ne misli*, igrani film, Croatia film
- Milan Marjanović (1928.), *Čarobnjaci*, animirani film, Škola Narodnog Zdravlja
- Mladen Širola (1929.), *Spas male Zorice*, dokumentarno-igrani film, Škola Narodnog Zdravlja

b) Literatura

I. Članci

- Clemis, D. *Gin Epidemic in England*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Corfield, J., *Europe, Western*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Crnjac, M., *Mikrohistorija i Natalie Zemon Davis*, Povijesni prilozi, gl. ur. I. Benyovsky Latin, god. 42, br. 42, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
- Dugac, Ž., *Bolje kopati zahod nego grob: Zdravstveno prosvjeđivanje o higijeni nužnika u međuratnom razdoblju*, Časopis za suvremenu povijest, gl. ur. Z. Jelaska Marijan, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
- Gašparić, J., *Tobak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije*, Zgodovina za vse, odg. ur. Andrej Studen, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2008.
- Grmek, M., D., *Životni put Andrije Štampara, borca za unaprijeđenje narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966.
- Hawley, F., F., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 19th Century*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Hawley, F., F., *Saloons, Wild west*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 3, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Hutinec, G., *Odjeci epidemije „španjolske gripe“ 1918. godine u hrvatskoj javnosti*, Radovi zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 38, No. 1, gl. ur. B. Grgin, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2006.
- Kostiuchenko, T., *Poland*, The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Krivošić, Stjepan, *Izvori za historijsku demografiju: starije matične knjige*, Arhivski vjesnik sv. 32, Zagreb, 1988.

- Kte' pi, B., *High-Potency Drinks*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- McMichael, A., *Speakeasies and Blind Pigs*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 3*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Mercadal, M., T., *History and Culture of Alcohol and Drinking: 20th Century*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Parson Miller, S., *Fifteen Gallon Law*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Philips, R., *France*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Plume, S., J., *Eighteenth Amendment*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Pratt, C., D., *Films, Drinking in*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Saunders, R., A., *Europe, Central and Eastern*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Sutherland, S., S., *Gender and Alcohol reform*, *The Sage Encyclopedia of Alcohol: Social, Cultural, and Historical Perspectives Volume 2*, ur. Scott C. Martin, SAGE publications, SAD, 2015.
- Štampar, A., *Deset godina unapređivanja narodnog zdravlja*, B. Kesić (ur.), Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966.
- Štampar, A., *Govor Andrije Štampara prigodom preuzimanja nagrade Leona Bernarda*, B. Kesić (ur.), Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966.
- Štampar, A., *Naša ideologija*, B. Kesić (ur.), Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966.

- Štampar, A., *O zdravstvenoj politici*, ur. B. Kesić, *U borbi za narodno zdravlje: izabrani članci Andrije Štampara*, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije-Tiskara, Zagreb, 1966.

II. Knjige

- Banac, I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Durieux, Zagreb, 1995.
- Belošević, Z., *Otvoraj prozore: Plakati Škole narodnog zdravlja "Andrija Štampar" do 1950. godine*, diplomski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2002.
- Bićanić, R., *Kako živi narod: Život u pasivnim krajevima*, Posebna izdanja, Ljubljana, 1996.
- Chesterton, G., K., *Eugenika i druga zla*, Partenon, Zagreb, 2011.
- Čulinović, F., *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Izdavačko poduzeće "27. srpanj", Zagreb, 1957.
- Dugac, Ž., *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
- Dugac, Ž., *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slika socijalne i zdravstvene povijest međuratnog Zagreba*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.
- Dugac, Ž., *Protiv bolesti i neznanja: Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.
- Gačić, B., *Alkoholizma: bolest pojedinca, porodice i društva*, "Filip Višnjić", Beograd, 1988.
- Gross, M., *Suvremena Historiografija: Korijeni, pstignuća, traganja*, ur. I. Godlstein, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2001.
- Holland, B., *Užitak pića*, AGM, Zagreb, 2010.
- Karaman, I., *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- Kershaw, I., *Hitler (1889-1936): Oholost*, Vizura d.o.o., Zagreb, 2000.
- Knežević, R., *Istorija političke kulture u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2007.
- Kojić, B., *Pogovor djela „Uspomene pijanca“*, Glas rada, Zagreb, 1951.
- Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase Sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, Filozofski Fakultet, Zagreb, 1977.

- Kuhar, M., *Eugenika u hrvatskoj medicini i njezin utjecaj na javnost u razdoblju od 1859. do 1945.*, Doktorska disertacija, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.
- Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. – 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
- Majcen, V., *Filmska djelatnost Škole narodnog zdravlja „Andrija Štampar“ 1926.-1960.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 1995.
- Majcen, V., *Obrazovni film: pregled povijesti Hrvatskog obrazovnog filma*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2001.
- Mandić, I., *Ekstaze i mamurluci: Uvod u poetiku žeđi*, V.B.Z., Zagreb, 2016.
- Maticka, M., *Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj*, Magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 1971.
- Milačić, D., *Pogovor djela Trovačnica*, "Rad", Beograd, 1974.
- Sabioni, M., *Socijalne dimenzije suzbijanja alkoholizma: primjer klubova liječenih alkoholičara*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 2002.
- Saint-Exupery. A., *Mali princ*, Knjigotisak d. o. o., Split, 2000.
- Studen, A., *Pijane zverine*, 400 izvodov, Celje, 2009.
- Škrabalo, I., *Između publike i države: Povijest hrvatske kinematografije 1896-1980*, Znanje, Zagreb, 1984.
- Tadić, D., *Propagandan*, Spektrum, Beograd, 2005.
- Zorko, T., *Prostitucija u Zagrebu u prvoj polovici XX. stoljeća (do početka Drugog svjetskog rata)*, Biakova d.o.o., Zagreb, 2013.

III. Periodika

- Zgodovina za vse, *Zgodovina alkohola in tobaka na Slovenskem*, gl. ur. A. Studen, Zgodovinsko društvo Celje, Celje, 2008.

IV. Pjesme

- Pavlek, Miškina, M., *Bijeda*, <http://ljubusaci.com/2013/07/16/mihovil-pavleka-miskin-1887-19429-bijeda/>